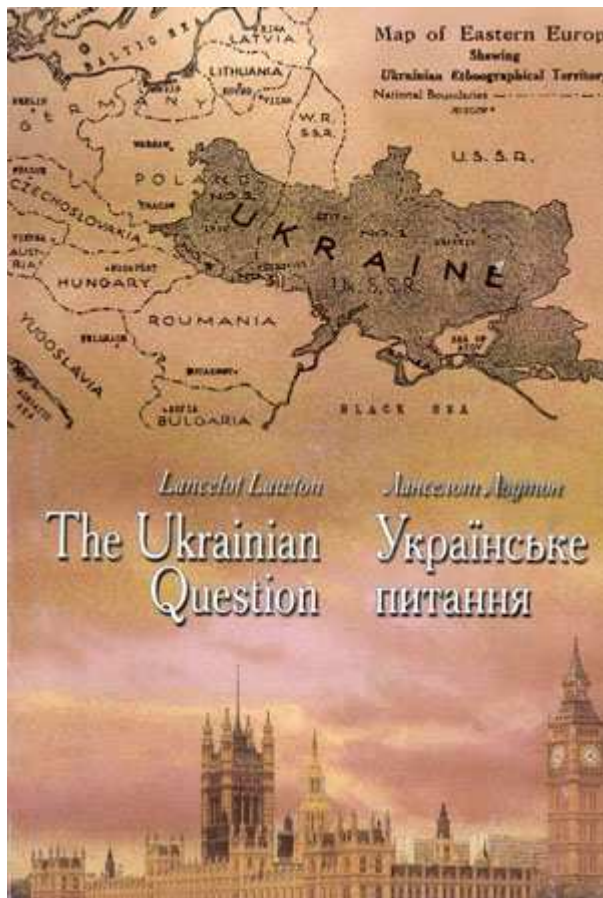

Ланселот Лоутон. «Українське питання»

Ланселот Лоутон

Українське питання

Зміст

«Рукописи не горять»

Захоплююча розповідь про Україну

Важлива сторінка нашої спільної історії

Передмова

Українське питання. Промова

Українське питання. I

Українське питання. II

Українське питання. Додаток

Україна: найбільша проблема Європи

Історичні та інші примітки

У пропонованій книзі публікуються доповіді про Україну британського журналіста Ланселота Лоутона – одного із засновників та активних членів створеного в 1935 році у Великій Британії Англо-українського комітету – “Українське питання” та “Україна: найбільша проблема Європи”. Матеріали доповідей були опубліковані в британських виданнях і відбивають погляди автора на історію українського народу з найдавніших часів, його боротьбу за незалежність, а також роздуми щодо ролі й місця України в європейській сім’ї народів.

«Рукописи не горять»

«Рукописи не горять», – я подумки згадав цю давню сентенцію, коли вперше відкрив унікальні матеріали Англо-українського комітету, люб'язно надіслані вченими Інституту історії України.

У тому факті, що віднайдені документи сьогодні стають надбанням читацької громадськості, я з приємністю бачу не лише ознаку історичної справедливості, але й незворотну логіку повернення багатолітніх знань про Україну до найширших міжнародних політичних і громадських кіл.

Як свідчать архіви, навіть у найбільш похмурі часи бездержавного існування, наша нація викликала незаперечний інтерес у багатьох політиків і дослідників. І мабуть не один інтелектуал замислювався над запитаннями – як могло статися, що багатомільйонна нація у центрі Європи не здобула державного суверенітету? Чи є перспектива в її державності? І коли така перспектива реалізується?

Читаючи справді історичну промову „Українське питання”, виголошену відомим журналістом Ланселотом Лоутонем під час засідання Англо-українського комітету у Палаті Громад 29 травня 1935 року, кожен з нас одразу помітить знайомі контури цих запитань. Про це свідчать подив і обурення, з якими у промові емоційно наголошується: „Щоб отак у добу високорозвиненого зв'язку та видатних інтелектуальних досягнень можна було створити ілюзію, ніби потужна, жива нація ніколи не існувала, а якщо й існувала, то щезла кілька сот років тому, – це може здатися неймовірним, хоча вже в наші новітні часи ми маємо багатющий досвід репресивної сили авторитарних режимів...”.

Втім, уважний читач помітить, що емоція цих слів використана у промові Ланселота Лоутона не задля риторичного наголосу. У висновках британського журналіста сформульовано оцінку, в якій – супроти усього тогочасного скепсису і недовіри до „українського питання” – чітко постає логіка неминучості відродження Української держави.

Навряд чи члени Англо-українського комітету володіли даром провидців. Ні, зовсім навпаки – вони керувалися логікою історичних процесів, які, в українському випадку, підтверджували державну перспективу України. Саме ця логіка дозволила Ланселоту Лоутону стверджувати, що „головна проблема сьогоднішньої Європи є проблема українська” і „становище в Україні, де визвольний рух набув величезного розмаху, доходить тієї межі, коли перемини неминучі”, а, крім цього, „(миру) не буде доти, доки українська проблема не знайде свого належного вирішення”.

В образі автора цитованої промови, пана Ланселота Лоутона я бачу не лише проникливого політолога і геополітика, але й справжнього прихильника українсько-британського партнерства. У його порадах, спрямованих до уряду Великої Британії, впевнено прозвучала аргументована і розважлива пропозиція звернути особливу увагу на Україну і бути готовими до якісно нового розвитку подій. Більше того, його устами Англо-український комітет недвозначно заперечив політику ігнорування „української теми” і легковажне ігнорування її державницького виміру.

Сьогодні ми маємо можливість переконатися в тому, наскільки далекоглядними були вельмишановні члени Англоукраїнського комітету.

Історична справедливість перемогла.

Україна відновила власну державність. Нині наша держава належить до найбільш помітних гравців на європейських теренах.

У цьому контексті ми надаємо особливого значення розвитку тісних партнерських відносин з Великою Британією як державою, з якою нас єднають глибокі політичні, економічні і культурні зв'язки. Відтак, з емоційністю Ланселота Лоутона, хочу і в свою чергу долучитися до числа прихильників українсько-британського діалогу, в якому бачу важливу опору Об'єднаної Європи та її подальшого поступу.

Упевнений, що перспектива зміцнення співробітництва між Україною і Великою Британією є неминучою, оскільки її основу визначає логіка не лише двосторонньої, але й загальноєвропейської вигоди і потреби. На моє переконання, така ж чітка логіка обумовлює суть прогнозів, які все частіше лунають у європейських столицях, і в яких дедалі чіткіше йдеться про неминучість членства України в Європейському Союзі.

Історія дає нам чимало важливих і повчальних уроків.

З архівних глибин до нас – сучасних політиків, дипломатів, істориків – надходять послання, які змушують піднятися над рутиною щоденних справ і по-новому поглянути на власну працю й оцінки. До таких безцінних послань, безперечно, належать документи Англо-українського комітету.

Я глибоко вдячний українським вченим – співробітникам Інституту історії України за те, що завдяки їм національна історична наука віднині поповнена справжньою перлиною політологічної думки.

Вірю, що для багатьох читачів вивчення цієї книги стане приводом для нових цікавих роздумів та ідей. І вельми важливо, щоб віднайдені документи поповнили книжкові полиці українських і британських лідерів як мудре нагадування про наше минуле і шляхетний натяк про важливість активної співпраці і дружби задля майбутнього.

**Борис ТАРАСЮК,
Міністр закордонних справ України**

Захоплююча розповідь про Україну

Я з захопленням прочитав ці дві промови Ланселота Лоутона. Перша була виголошена 1935 року в Англо-українському комітеті, що складався з британських політиків, істориків та інших поважних осіб, стурбованих становищем українців. Друга промова датована 1939 роком. Знаменно, що в ті чорні роки, коли над Британією і всією Європою нависла загроза нацистського режиму Гітлера, в Лондоні знайшлися діячі державного виміру, які переймалися долею українців і думали про їхнє майбутнє місце в Європі.

Ланселот Лоутон взяв собі за мету покласти край суцільному невігластву стосовно України і її «зовсім невідомого Заходіві народу». Він добре знав про страждання, які випали на долю українців останнім часом. Він згадує про мільйони людських жертв під час великого голоду 1932–1933 років, – радянський уряд не визнавав цих фактів, і Захід мало що чув про них. Лоутон говорить про «замовчування народу, котрий за давнім правом належить до родини європейських націй». І він робить висновок, який звучить актуально й нині: «необхідно знайти такі засоби, реалізація яких дозволить малим і молодим націям жити незалежно поруч із старими й сильними».

Це і є те, що сьогодні хоче бачити Сполучене Королівство: міцну, квітучу й незалежну Україну, прийняту як повноправний член до європейської сім'ї народів.

Сергій Кот віднайшов ці архівні матеріали й тим самим зробив важливий внесок у стосунки між Сполученим Королівством і Україною. Мені приємно, що Британське посольство в Києві допомогло їх перекласти та видати.

**Роберт БРІНКЛІ,
Посол Сполученого Королівства
Великої Британії
та Північної Ірландії в Україні
Грудень 2005 р.**

Важлива сторінка нашої спільної історії

«Звісно, для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія», – такі слова видатного українського громадського діяча XIX ст. Михайла Драгоманова мимоволі спадають на думку, коли читаєш матеріали цього надзвичайно цікавого та важливого видання. Поза всякими сумнівами, історичні знання про Україну збагатилися новими важливими фактами, які розкривають маловідомі сторінки історії британсько-українських взаємин у 30-х роках XX століття.

Це був надзвичайно важкий час для українського народу. Після поразки української революції 1917–1921 років українські етнічні землі були вкотре поділені між різними європейськими державами, де українське населення зазнавало кривд та утисків своїх громадянських прав. Українці, що проживали на території колишнього Радянського Союзу, стали жертвою інспірованого владою жахливого Голодомору 1932-1933 років, який забрав мільйони життів. Широкі верстви українства, в першу чергу його інтелектуальна еліта, зазнавали масових політичних репресій з боку тоталітарного сталінського режиму.

За таких складних історичних обставин український народ знайшов щиру симпатію та підтримку в колах британського суспільства, де виник громадський рух, спрямований на підтримку права українців як повноцінної європейської нації на власну державність та вільний і рівноправний розвиток у колі європейських народів. Показовим явищем стало створення Англо-українського комітету, до складу якого ввійшли відомі члени парламенту, політики, журналісти та вчені Великої Британії.

Одним з найбільш активних учасників та речників діяльності цього комітету був відомий британський журналіст Ланселот Лоутон. Його перу належать назвичайно пристрасні та переконливі за аргументацією публікації, в яких висвітлюється як історичне минуле, так і сучасний автору стан українського народу та його давніх етнічних земель. Вражає наукова ерудиція Лоутона, який у своїх дослідженнях спирається на широке коло історичних джерел і праці видатних істориків, мовознавців, етнографів XIX–XX ст. Можна впевнено стверджувати, що деякі теоретичні висновки Л. Лоутона щодо української історії значно випередили його добу і зберігають свою актуальність для сучасного стану розвитку історичних знань про Україну. Для українців особливо важливим є те, що друковані доповіді Л. Лоутона віддзеркалюють зовнішній погляд стороннього спостерігача на них самих, їхнє минуле та їхню історичну перспективу.

Я глибоко переконаний у тому, що видання в Україні мовою оригіналу та в українському перекладі публікацій Ланселота Лоутона, адресованих в далеких 30-х роках XX століття британському читачеві, сьогодні викличе велику увагу широкої громадськості України та Великої Британії і буде корисним для істориків, політиків та дипломатів наших держав.

**Валерій СМОЛІЙ,
Директор Інституту історії України
Національної академії наук України,
академік**

Передмова

«Головною проблемою для сьгоднішньої Європи є проблема українська. Глибокий інтерес до цієї країни зумовлений її впливом на європейський мир і дипломатію; в той самий час, із нею тісно пов'язані життєво важливі британські інтереси. Більшість людей не розуміє, як глибоко саме тут закорінена причина європейських чвар усієї першої чверті століття. Не дивно, що про цю країну досі так мало було чути: гноблення української нації постійно супроводжувалося забороною слова “Україна” та приховуванням навіть самого існування українців.

Це “стирання з лиця землі” проводилося так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно похована на кладовищі мертвих і забутих націй”.

Ці слова належать перу відомого британського журналіста Ланселота Лоутона і були проголошені ним в 1935 році перед авторитетним зібранням представників громадськості в приміщенні Палати Громад Парламенту Великої Британії. Коли сьогодні ми цитуємо ці рядки, то щиро дивуємося, як точно в них схоплено глибинну суть трагічної історії українського народу, який протягом багатьох століть боротьби за власне національне самовизначення та створення своєї держави, не лише був позбавлений цього права, але був поставлений перед загрозою повної втрати своєї національної ідентичності та приречений на забуття. Разом з тим, ці слова звучать дивовижно актуально в наш час, коли світ заново відкриває для себе Україну з її самотньою культурою, традиціями та ментальністю.

Що спонукало британського журналіста Ланселота Лоутона, громадянина чи не найбільш віддаленої від України країни Європи, написати ці рядки, які просякнути таким розумінням та щирим співчуттям до українців? Відповідь на це питання дає погляд на основні сторінки історії українсько-британських відносин у першій третині ХХ століття.

Події Першої світової війни, спалах і поразка українського національно-визвольного руху в його змаганнях за створення незалежної української держави в 1917–1921 роках призвели до чергового несправедливого повоєнного розподілу етнічних українських земель між новими європейськими державами. Україна на довгі десять років фактично випала з поля зору провідних країн Європи, в тому числі – державних чинників Великої Британії.

Однак наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. урядові кола та громадськість Великої Британії знову були поставлені перед фактом існування в Європі українського питання. З одного боку, це було викликано посиленням організованого українського національного руху на територіях Чехословаччини, Румунії та, особливо, Польщі, де на Волині та в Східній Галичині загострилося польсько-українське протистояння. Широкий резонанс в світі викликали також події в підрадянській Україні, пов'язані з проведенням примусової колективізації і масовими репресіями серед селян та української інтелігенції, жакливі результати організованого радянською владою Голодомору 1932–1933 рр., жертвами якого в Україні стали мільйони людей.

Прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером, курс Німеччини на перегляд наслідків Першої світової війни та розробка різних німецьких геополітичних концепцій, в яких фігурували українські землі, об'єктивно змушували Велику Британію повернутися до української теми. Зокрема, міжнародний скандал викликала вимога міністра продовольства і сільського господарства Німеччини А.

Гугенберга передати „родючу територію України” Німеччині, проголошена ним в Лондоні в червні 1933 р. на міжнародній економічній конференції¹.

Проте українці не бажали знову стати розмінною монетою у великій європейській політичній грі. Вони хотіли, аби Європа, нарешті, почула їхній голос. В тому числі, значні надії покладалися на зміну ставлення Великої Британії до українського питання.

В 1931 р. відомий український громадський діяч та меценат, вихідець із Буковини і американський громадянин Яків Макогон, організував на власні кошти Українське бюро в Лондоні (*The Ukrainian Bureau*). Його головним завданням було поширення на терені Великої Британії інформації про Україну. З цією метою бюро видавало періодичний бюлетень („*The Bulletin*”), який розсилався до 250 британських часописів. Українське бюро в Лондоні проіснувало до 1939 року².

В 1933 р. керівник заснованої в 1929 році Організації Українських Націоналістів полковник Євген Коновалець направив до Лондону представника ОУН Євгена Ляховича. Місія Ляховича полягала у налагодженні контактів з британськими урядовими колами та роз'ясненні позицій ОУН щодо ситуації навколо України та у Східній Європі в цілому. В інструкціях, які йому давав Є Коновалець, зазначалося: „Було б дуже корисним, якщо б ця справа була вияснена в Лондоні, а саме: маючи на увазі нашу далеку майбутність, ми воліли б кооперувати з Британією у вирішуванні справ на Сході Європи, ніж з ким-небудь іншим...”³. Іншим разом він наголошував в листі до Ляховича: „Наша політика в даний момент повинна: 1) За всяку ціну старатися включити українську проблему у сферу, так сказати б, заінтересування великобританської політики. Під теперішній момент тільки в Англії можемо мати базу для дальшого ведення нашої соборницької політики”⁴.

Збереглися свідчення того, що керівник Північного департаменту МЗС Великої Британії Кольер Лоренс уважно вивчав погляди представників української політичної еміграції⁵.

Але поступово серед широкої британської громадськості почали зростати паростки співчуття до українського народу. В тому числі, цілий ряд провідних британських аналітиків висловилися на підтримку державницьких прагнень українців та почали обстоювати концепцію появи на Сході Європи дружньої до Великої Британії самостійної демократичної української держави, яка могла б виступити стабілізуючим фактором на європейському континенті.

На початку січня 1935 року чотирнадцять членів британського парламенту та шість відомих громадських діячів звернулися до Ліги Націй з петицією, в якій висловлювався протест проти утисків і гонінь українського населення на території Польщі⁶. Наступні події ще більше загострили увагу широкої громадськості до українського питання.

В останні дні лютого 1935 року ряд авторитетних британських політиків та громадських діячів задекларували створення Англо-українського комітету, до складу якого ввійшли члени парламенту, військові, відомі вчені та журналісти⁷. Комітет оприлюднив заяву, якою приверталася увага британської суспільної думки до проблем України і окреслювалися найважливіші аспекти українського питання. В заяві, зокрема, наголошувалося:

- становище українців у Східній Галичині заслуговує на якпильнішу увагу англійської громадськості;
- етнографічно український народ займає суцільну територію, за своїми розмірами більшу за територію Франції чи Великої Британії, яка розділена між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією;
- справедливість стосовно українців досі не встановлено і подальше ігнорування цього складного питання може, зрештою, вплинути на долю всієї Європи⁸.

Комітет ставив за мету розгляд місця і ролі України в європейській політиці і ствердження права українців як нації на власну державність. Впливова лондонська газета „Таймс” від 1 березня 1935 р. під заголовком „Англо-український комітет” так відгукнулася на цю подію: “В Лондоні створено Англоукраїнський комітет для захисту інтересів українського народу, який, як це наголошується в заяві, зробленій учора ввечері, займає більш-менш суцільну територію, більшу ніж Франція та Велика Британія й нині поділену між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Надто мало було спроб, говориться в заяві, утвердити справедливість стосовно українців, і подальше нехтування цього складного питання може зрештою вплинути на долю всієї Європи”⁹.

Серед інших учасників, заяву Англо-українського комітету підписали такі відомі британські діячі, як члени Палати Громад британського парламенту, Джон Хілс, Джефрі ле М. Мандер та полковник Дж. С. Веджвуд, а також лорд Дікінсон, лорд Ноель-Бакстон, колишній член парламенту підполковник Сесіль л’Естранж Малон, журналіст Ланселот Лоутон, відомі науковці, члени Британської академії професор Роберт Сетон-Вотсон та доктор Г. П. Гуч¹⁰. Відомий англійський вчений-славист Роберт Сетон-Вотсон був давнім симпатиком України та українців. Ще напередодні та під час Першої світової війни він висунув концепцію „Нової Європи”, яка ґрунтувалася на підтримці незалежності слов’янських націй, що повставали з-під уламків Австро-Угорської, Російської та Оттоманської імперій. Виходячи з власного бачення нового устрою Європи, Сетон-Вотсон був відвертим прихильником національного самовизначення українців та створення самостійної української держави. Він добре знав і шанував українську культуру, називав українського генія Тараса Шевченка „рутенським Бернсом”. Влітку 1914 р. Сетон-Вотсон відвідав Львів, де мав зустрічі з визначними громадськими діячами – М. Грушевським, І. Франком, А. Шептицьким, К. Левицьким, С. Бараном та інш. В заснованому ним разом з відомим чеським діячем Т. Масариком часописі „Нова Європа” (1916), англійський вчений подав наукове обґрунтування доцільності створення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав у Центральній та Східній Європі, що на його думку, буде відповідати довготривалим інтересам Європи. В статті „Проблема України”, опублікованій у вересні 1917 р., Сетон-Вотсон розглядав українське питання як одне з ключових у Першій світовій війні і вважав його однією з головних причин початку війни. Він наголошував, що це питання належить до застарілих проблем Європи всупереч спробам трактувати його як тогочасну модерну вигадку. Сетон-Вотсон засуджував більшовицький переворот у Росії і наступні агресивні дії російських більшовиків щодо сусідніх неросійських народів¹¹.

Члени Англо-українського комітету мали досить активні контакти з українськими представниками в Лондоні, подавали до британських урядових чинників свої висновки та рекомендації, організували висвітлення українського питання в британській пресі. Зокрема, один із почесних секретарів комітету підполковник Сесіль Малон в своїй записці „Велика Британія і Україна” наполегливо рекомендував британському урядові підтримати український самостійницький рух та прагнення українців до незалежності. В ній, зокрема, писалося: „Розвиток українського самостійницького руху створює необхідність розглянути його з точки зору бачення британських інтересів... Велика Британія повинна рахуватися з фактом, що український рух таки існує і що нині він є, мабуть, сильніший ніш коли-небудь перед тим. Це зумовлено частково ударами та стражданнями, що їх зазнали численні області України, а частково радянською політикою... Виглядає, що британська політика повинна прагнути до підтримання тісного зв’язку та приязних стосунків з українським рухом, виявляючи в цей спосіб історичну роль Британії як оборонця поневолених народів. Її завданням є подбати, щоб зростаючий український рух не став виключним знаряддям чужих ворожих нам

інтересів, а був дружньою силою, готовою щиро співпрацювати з Британською спільнотою народів”¹².

Однією з ключових фігур, яка мала значний вплив на формування проукраїнської громадської думки в британському суспільстві став відомий журналіст-міжнародник Ланселот Лоутон. На початку 30-х років XX ст. його увагу привернула напружена політична ситуація, що окреслилася на Сході Європи. На думку Л. Лоутона, найбільш глибокою причиною існуючих глобальних міждержавних суперечностей стало українське питання. В квітні 1934 року на сторінках часопису „Двотижневий огляд” він опублікував велику статтю під назвою „Пригноблена Україна”, де констатував: „Вражає..., що аж донедавна мало хто в Англії взагалі чув про Україну”. Аналізуючи ситуацію навколо України, Лоутон наголосив, що „проникнення Німеччини і Польщі на Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великої Британії”. На його думку, для британської політики на Сході вкрай необхідно було включити Україну в систему Західної Європи. „Незалежна і автономна Україна, – писав він, – необхідна для європейського економічного прогресу і світового миру”. Демократична Україна, за Л. Лоутоном, могла б належати до групи держав, з якими Велика Британія встановлює дружні зв’язки¹³.

Послідовно висвітлюючи східноєвропейську проблематику в цілому та проблеми України зокрема, Ланселот Лоутон заснував і очолив як головний редактор щоквартальне видання „Сучасна Росія та її відносини з її сусідами” („*Contemporary Russia and her relations with her neighbors*”), що пізніше дістав назву „Східна Європа та сучасна Росія” („*East Europe and Contemporary Russia*”). Фактично, в кожному випуску щоквартальника публікувалися матеріали про Україну, в тому числі регулярно друкувалися і українські автори.

29 травня 1935 р. в приміщенні Палати Громад парламенту Великої Британії за ініціативою Англо-українського комітету відбулися публічні слухання, присвячені ситуації навколо України. Ланселот Лотон виступив із доповіддю, яка мала промовисту назву „Українське питання” і згодом була опублікована від імені комітету¹⁴.

Ознайомлення з текстом доповіді вказує не лише на очевидну симпатію, яку Л. Лотон виявляв до українців, але й на глибоке знання ним багатовікової історії українського народу та реального становища, в якому він перебував в першій третині XX століття. Доповідь складається із змістовного історичного екскурсу до витоків формування української нації, розгляду основних етапів її боротьби за самовизначення та власну державність, глибокого аналізу тогочасного стану українців в складі різних європейських держав та політичних комбінацій навколо українського питання.

Чимало оцінок та висновків Лоутона є надзвичайно несподіваними з огляду на те, що сформульовані вони були діячем, котрий за своїм походженням жодним чином не був пов’язаний з Україною та українською нацією – настільки виразно вони подані з проукраїнських позицій. Парадоксально, але для „стороннього” погляду Ланселота Лоутона абсолютно ясними були такі складні та дражливі питання, які не лише тоді, але й навіть в наш час нерідко є предметом політичних спекуляцій – питання власної національної ідентичності українського народу та його глибоких історичних коренів, своєрідної ментальності, традицій і культури, поворотних моментів історії.

У доповіді Л. Лоутона вказується на несправедливий щодо українців характер Версальської системи мирних договорів, які закріпили розчленування України після Першої світової війни. Відкрито говориться про польсько-українське протистояння в Східній Галичині в 20-х – 30-х рр. XX ст. та політику колонізації українського населення, що тоді проводила польська влада. Говорячи про масові репресії більшовицької диктатури проти українського національного руху на території СРСР, Л.

Лоутон стверджує, що „страшний голод, який спустошив Україну” в 1932–1933 роках, мав спланований характер і був складовою частиною цих репресій.

Підсумовуючи, британський журналіст робить висновки:

„Українська нація – це реальність, яка має під собою принаймні тисячу літ автентичної історії. Жоден народ не боровся так тяжко, як українці, щоб утвердити свою незалежність; українська земля наскрізь просякнута кров’ю”.

„Було б лицемірством заперечувати, що незалежність України так само важлива для нашої держави, як і для спокою в усьому світі. Проблема надто довго ігнорувалася – просто тому, що розглядати її, а тим більш намагатися вирішити – справа дуже клопітна. Але ця проблема, що має глибокі й заплутані історичні корені, сьогодні набула безпрецедентної гостроти... То який сенс зображувати мир, коли миру немає? Його й не буде доти, доки українська проблема не знайде належного вирішення”.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. грозіві хмари над Європою досягли критичної межі. Протягом 1938 р. нацистська Німеччина приєднує до себе Австрію і домагається згоди провідних європейських держав на приєднання північної частини Чехословаччини. Південні райони Чехословаччини були передані Угорщині. В середині березня 1939 р. вся територія Чехії та Моравії, а також Карпатської України були окуповані німецькими та угорськими військами. Як держава Чехословаччина перестала існувати. Для багатьох політиків та аналітиків стало очевидним, що в Європі наближається новий великий перерозподіл сфер впливу та нова війна.

На тлі цих драматичних подій Ланселот Лоутон намагається в черговий раз привернути увагу громадськості та офіційних чинників Великої Британії до українського питання. 1 лютого 1939 р. він виступає з великою доповіддю на засіданні членів Близько- і Середньосхідного товариства, яке відбулося в Лондоні. Текст доповіді під промовистою назвою „Україна: найбільша проблема Європи” був опублікований на сторінках журналу „Східна Європа та сучасна Росія”¹⁵.

За своєю структурою та змістом ця доповідь близька до виступу Ланселота Лоутона на засіданні у Палаті Громад у 1935 р. Разом з тим, вона містить більш детальні історичні екскурси в минуле українського народу, демонструючи знання автором широкого кола наукових праць та джерел з історії України. Розвиваючи свою тезу про існування української державності в минулому, Л. Лоутон виділяє три основні історичні періоди, коли, на його думку, на території України існували ті чи інші форми української держави: добу Київської Русі; козацьку добу; період Першої світової війни та перші повоєнні роки. Особливу увагу при цьому він приділяє СРСР, акцентуючи увагу на протистоянні російського централізму, що спирався на більшовицьку ідеологію, та виявів стихійного, глибоко закоріненого в українському суспільстві націоналізму, що на думку Л. Лоутона пронизував українську інтелігенцію та українське селянство. Особливо цікавими є спостереження Лоутона щодо ролі українського селянства як головного носія українського національного духу та державницьких традицій: „Українці – селянський народ... Сьогодні селяни всіх країн домагаються поцінування і поваги до себе. Тож цілком природньо, що в наш час українське питання повинне вийти наперед і що цей селянський народ має виховати покоління енергійних молодих провідників. Коли раніше я зупинився на військових якостях їхніх предків, то робив це для того, щоб показати, що українці мають великі бойові традиції”.

Аналізуючи можливі найближчі устремління нацистської Німеччини, Ланселот Лоутон зробив передбачення, що однією з головних цілей наступної німецької експансії буде Україна з її унікальними ресурсами та географічним становищем.

Підбиваючи підсумки, Л. Лоутон закликав офіційний Лондон підтримати Україну й українців у їхніх прагненнях до свободи і висловив переконання, що такі кроки відкриють новий шлях для розв'язання багатьох європейських проблем, схожих на українські. Майбутнє Європи Ланселот Лоутон бачив у рівноправному та демократичному співіснуванні новопосталих, малих і традиційних великих європейських держав.

„Якою має бути позиція Великої Британії? Наша позиція, я вважаю, – писав Л. Лоутон, – повинна бути та, що й в українців. Ми повинні стояти на боці України і на боці кожної держави, яка готова допомогти їй на прийнятних для неї умовах. Іншими словами, ми повинні прагнути того самого рішення, якого бажає сама Україна. І я переконаний, що це так само в наших інтересах, як і в її.

Наближаються великі перемири у Східній Європі, і проблеми, подібні до українських, виникнуть не тільки там. Якщо ці проблеми розв'язувати в новому дусі і новими способами, то необхідно знайти такі засоби, реалізація яких дозволить малим і молодим націям жити незалежно поруч із старими та сильними націями”.

Дивним чином в цих словах британського журналіста, виголошених ним напередодні Другої світової війни, були сфокусовані головні принципи творення майбутньої об'єднаної Європи, згодом втілені в життя європейськими націями.

Ми глибоко переконані, що публікація доповідей Ланселота Лоутона про Україну мовою оригіналу та в українському перекладі викличе значний суспільний інтерес і буде корисною для науковців, політиків та дипломатів, а також всіх, хто цікавиться минулим України та історією українсько-британських відносин.

Упорядники висловлюють щире подяку за допомогу і підтримку цього видання Міністру закордонних справ України пану Борису Тарасюку, Надзвичайному і Повноважному послу Великої Британії в Україні пану Роберту Брінклі, першому секретареві Посольства Великої Британії в Україні пані Рут Аллен, асистенту відділу преси та громадських зв'язків Посольства Великої Британії в Україні пану Володимирі Гайдашу, виконавчому директору Міжнародного фонду „Відродження” пану Євгену Бистрицькому і менеджерці програми „Соціальний капітал та академічні публікації” Міжнародного фонду „Відродження” пані Ірині Кучмі. Окрему подяку за допомогу в розшуку оригінальних текстів доповідей Ланселота Лоутона упорядники складають голові Дослідної Фундації імені О. Ольжича у США пану Михайлу Герцю, пану Петру та пані Олі Матулам, пані Ларисі Пастухів-Мартін, пані Катерині Криворучко, а також всім тим, хто причетний до появи цієї книги.

**Сергій КОТ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України**

¹ Симоненко Р.Г. Прихід Гітлера до влади і наростання загрози німецької агресії проти України // Історія України. маловідомі імена, події, факти (збірник наукових праць). – Вип. 29. – К., 2005. – С.83-84, 89; Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 42.

² Зеленко Костянтин. Великобританія і Україна // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 897; Ляхович Євген. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933–1935 роках // Там само, с. 910; Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – Париж-Нью-Йорк, 1980. – С. 3405.

³ Ляхович Євген. Вказ. праця, с. 915.

⁴ Ляхович Євген. Вказ. праця, с. 924.

⁵ Там само, с. 913.

⁶ Косик Володимир. Назв. праця, с. 42-43.

⁷ Anglo-Ukrainian Committee // The Times. – 1935. – March 1.

⁸ Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. – London, 1935. – P. 3.

⁹ Anglo-Ukrainian Committee // The Times. – 1935 – March 1.

¹⁰ Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. – London, 1935. – P. 3.

¹¹ Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 140-142.

¹² Цит. за: Ляхович Євген. Назв. праця, с. 917–918.

¹³ Косик Володимир. Назв. праця, с. 42.

¹⁴ Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. – London, 1935. – 36 p.

¹⁵ Lancelot Lawton. *Ukraine: Europe's Greatest Problem* // *East Europe and Contemporary Russia*. – London, Spring 1939. – P. 28 – 60.

ПРОМОВА

п. Ланселота ЛОУТОНА
в кімнаті засідань при Палаті Громад
29 травня 1935 року

Головуючий:
високоповажний п. Джон Хіллз,
член Таємної ради, член Парламенту

Опубліковано для
АНГЛО-УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ,
Почесний Секретар: Ф. Еш Лінкольн, есквайр
1, Ессекс Курт, Темпл,
Лондон, Е.С.4.*

*У Додатку вміщено витяги з Міжнародних договорів і угод,
які визначають правове становище України*

ЛОНДОН
Серджент Пресс, Лтд.,
164, Олдерейт стріт, Е.С.1.
1935

АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ

В Лондоні створено Англо-український комітет, який виступив із такою заявою:

„Становище українців у Східній Європі заслуговує на якнайпильнішу увагу англійської громадськості.

Етнографічно український народ займає більш-менш суцільну територію (більшу ніж Франція та Велика Британія), що нині поділена між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Надто мало було спроб утвердити справедливість стосовно українців, і подальше нехтування цього складного питання може врятувати вплинути на долю всієї Європи.

Тому особи, що підписали нижче, утворили Комітет, який буде називатись Англо-українським комітетом і який має постійно стежити за ситуацією та вдаватись до будь-яких дій, коли в тому виникне необхідність.”

Заяву підписали:

Високоповажний лорд Дікінсон, член Таємної ради (ТР)

Пані Дадейл

Д-р . П. уч, магістр гуманітарних наук, член Британської академії

Високоповажний Джон В. Хілз, член ТР, член Парламенту
Пан Ланселот Лоутон
Пан С. А. Макартні
Пан Джефрі ле М. Мандер, член Парламенту
Сер Уолтер Нап'єр
Високоповажний лорд Ноель-Бакстон, член ТР
Професор Р. В. Сетон-Вотсон, д-р літератури, член Британської академії
Пані Мері Шіпшенкс
Полковник, високоповажний Дж. С. Ведвуд, член Парламенту, кавалер Ордену "За видатну службу".

Почесні секретарі:
Пан Ф. Еш Лінкольн, магістр гуманітарних наук, бакалавр цивільного права
Підполковник С. л'Естранж Малон.

* Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. – London, 1935. – 36 p.

Українське питання

I.

Головною проблемою для сьогоденної Європи є проблема українська. Глибокий інтерес до цієї країни зумовлений її впливом на європейський мир і дипломатію; в той самий час, із нею тісно пов'язані життєво важливі британські інтереси. Більшість людей не розуміє, як глибоко саме тут закорінена причина європейських чвар усієї першої чверті століття. Не дивно, що про цю країну досі так мало було чути: гноблення української нації постійно супроводжувалося забороною слова “Україна” та приховуванням навіть самого існування українців.

Це “стирання з лиця землі” проводилося так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно похована на кладовищі мертвих і забутих націй.

Щоб отак у добу високорозвиненого зв'язку та видатних інтелектуальних досягнень можна було створити ілюзію, ніби потужна, жива нація ніколи не існувала, а якщо й існувала, то щезла кілька сот років тому, – це може здатися неймовірним, хоча вже в наші новітні часи ми маємо багатющий досвід репресивної сили авторитарних режимів. Отже, українська проблема – це приклад одного з найбільших політичних шахрайств у нашій історії; і стосується він землі, яка, хоч і зовсім не так віддалена, та майже так само невідома нам, як свого часу були невідомі екзотичні країни Азії або Африки.

Етнічна Україна в 3 – 4 рази перевищує площею Велику Британію й займає суцільну територію від Карпат до Кавказу. Більш ніж дві третини цієї території належать Радянській Росії, одна шоста – Польщі, решта – Румунії та Чехословаччині. Таким чином, Україну розчленовано й поділено між чотирма державами; перед війною вона належала лише двом – Росії та Австро-Угорщині. Кількість українців в Україні становить 38 мільйонів, з них 31 мільйон у Радянській Україні та 5 мільйонів у Польській Україні. Крім того, багато українців мешкає за межами батьківщини; загальна кількість їх у світі складає понад 45 мільйонів. Отже, йдеться про народ, який чисельністю дорівнює англійцям і, як бачимо, живе на території, що набагато перевищує Велику Британію. І якби Україна об'єдналась і стала вільною, відмежованою від Росії, то це була б найбільша й найбільш населена держава у Східній Європі. Не буде перебільшенням сказати, що за таких обставин Україна переважала б своїми ресурсами будь-яку іншу країну Східної Європи; звичайно, в цьому порівнянні я беру лише Європейську частину Росії, тобто без Сибіру.

Українська проблема – це не проблема щойно народженої дрібної меншини з її дитячими хворобами. Її корені сягають античних часів. Тому я мушу коротко зупинитися на історії, перш ніж перейти до сучасного становища, оскільки розуміння історичного тла тут буде суттєвим для оцінки теперішньої ситуації.

Як виникла українська нація? Коли заходить мова про доєвропейський світ, ми завжди маємо на увазі перш за все Грецію та Рим. Ми забуваємо, що те, що тепер називається Україною, тоді також було однією з найважливіших і найжаданіших територій. Тут, у скіфів, за вісім століть до Христа, греки заснували потужні торгові колонії по берегах ріки, яку ми знаємо тепер як Дніпро; одне з міст у її гирлі називалося “квітучим”. Геродот писав, що, зважаючи на силу-силенну різноманітної риби та надзвичайну родючість прилеглих земель, Дніпро є найпродуктивнішою після Нілу рікою в усьому світі. Це звідси, з берегів Дніпра, в пізніші часи просувалися на захід різні народи

східного походження, які прославились в історії, а деякі виявились чи не наймогутнішими ворогами Римської імперії. Історики не мають єдиної думки про те, яким чином із цих переселень і перемішувань постала слов'янська раса. Та ніхто, я гадаю, не заперечує, що на території Росії слов'янська раса вперше визначилася в Україні.

Як же відбулося розділення східних слов'ян на дві гілки – українську та російську (великоросійську)? Починаючи з IX століття, сюди вторгаються завойовники з Заходу – так само, як раніше вони приходили зі Сходу. Це були *варяги*, що склалися з шведів, датчан, фризів, англів та норманів; вони прагнули дістатися Півдня. Київ вони застали вже поважним містом, багатим данником могутньої й культурно розвиненої Хозарської імперії, населення якої сповідувало іудейську віру; столиця Хозарії була розташована в гирлі далекої Волги. Варяги прийшли торгувати з слов'янами та фінами – і залишилися правити ними. Так виникло Київське князівство, що пізніше почало називатись Україною.

Це був непересічний народ, сильний й шанований іншими народами, з якими він підтримував постійні взаємини. Тогочасні німці вважали, що культурним рівнем українці не поступаються Візантії, з якою мають тісні стосунки; а іноземці, які побували в цій країні ще до навернення її в християнство, бачили тут переклади Нового Заповіту.

Українці справедливо посилаються на Київську “*Русь*” як на колыску своєї нації. Фактично ця територія почала звично називатись *Україною* з XII століття; це слово означає аванпост, віддалений край, границю. Україна була останньою, пограничною державою, аванпостом Європи на кордоні з Азією. Кілька століть вона відчайдушно захищалась від лютих атак азійських орд, та врешті-решт підпала таки під татарське панування.

Тут ми підходимо до надзвичайно важливої обставини. Її виняткова важливість зумовлена тим, що більшість росіян ставляться до України вкрай ненауково й нешляхетно; вони не бажають навіть припустити, що існує такий народ – українці. Внаслідок розорень, спричинених війною та вторгненням, з XII століття починається відплив населення з родючих українських степів; цей відплив відбувався двома потоками: один – у північно-східному напрямку, інший – у західному, до Галичини та Волині. Нові західні землі новоприбульці назвали “*Малою Руссю*” – так уперше з'являється ця назва.

Цей розкол мало що змінив у самій Київській Русі (або Україні, як вона почала називатися в подальші століття), але призвів до створення напівазійської Московії. Від того часу, незважаючи на всі спроби змосковщення українців, ці два народи жили кожний своїм окремим життям. Так починався їхній історичний розвиток.

На півночі та сході тоді не було нічого, крім лісів і боліт, де тулилися здичавілі монголо-фінські племена; саме з ними у вільних шлюбах змішувалися мігранти згаданого вище першого потоку. Від того змішування й утворилася власне російська, або *великоросійська*, людність – типова євразійська раса, як за зовнішніми, так і за ментальними ознаками.

Навіть Ключевський, російський історик-класик, приписує їй особливий *національний характер* і вказує, що обличчям великорос жодним чином не відтворює ні одної з загальних характерних рис слов'янського типу. Таким чином, історик чітко відрізняє “*великоросійську*” людність від “*південноросійської*”, тобто української.

В пізніші часи нащадки тих біженців, що скупчилися на заході, почали повертатися на Україну. Найголовніше, що тут треба взяти до уваги: від самого початку своєї

автентичної історії українці завжди зберігали немонгольську, західноєвропейську якість своєї раси, а разом із нею й глибоке усвідомлення національної приналежності.

Платонов – російський, а не український історик – сказав, що оскільки Південна Русь знаходилась далі від татарської столиці на Волзі, ніж Північно-Східна Русь, то й татарського гноблення зазнала менше. Та разом із тим не можна забувати, що саме завдяки цьому українському бар'єру Європа мала можливість будувати свою середньовічну цивілізацію, вільну від монгольської загрози.

Татари ще були в Україні, а двоє могутніх сусідів, Польща й Литва, вже простягнули до неї свої руки. Щойно лиш монгольське панування скінчилося, як вони загарбали Україну, а після Унії 1569 року ще більше зміцнили й розширили свою владу. В цей час усі гірла річок, що впадали в Чорне море, належали Кримському ханові, що перебував під протекцією турків. А на півночі напівазійська Московія, що проголошувала себе третім і останнім Римом, розросталася, міцніла й теж добиралася до українських земель. Таким чином, тоді, так само як і тепер, жадана багатьма Україна була з усіх боків оточена й завойована. В ході всіх тих битв виникло *козацтво*. Це були войовничі, фантастично сміливі люди, що вели бездоганний спосіб життя і вміли до всього пристосуватись; вороги називали їх розбійниками, а друзі – лицарями. Всією своєю колоритною й рішучою поведінкою вони утверджували любов до свободи та незламний дух українського народу.

Польський король Стефан Баторій сказав про них: *“Вони проти союзу Польщі з Україною”*, а потім додав задумливо: *“Колись із цих лотрів постане незалежна держава”*. На укріплених островах нижче дніпровських порогів вони заснували демократичну військову республіку – один із перших прикладів національного самовизначення. Влада належала Великій Раді, рішення якої ухвалювала виборна старшина на чолі з *гетьманом*. Вони вели відчайдушну боротьбу проти намагань поляків закути їх у кріпацьке ярмо. Нарешті в середині XVII століття вони знайшли собі великого лідера, Богдана Хмельницького, який отримав цілу низку видатних перемог над поляками й змусив їх забратися з України.

У цей період відбулося повне утвердження української нації. По всій Європі летіли чутки про успіхи української зброї. Хмельницького порівнювали з Кромвелем, який, як і інші державні правителі, надіслав до України посла. На відміну від примітивної, відсталого Московії, Україна була високорозвиненою інтелектуальною країною. Видатний арабський учений Павло Алепський, що тоді якраз побував у цих краях, писав: *“Хоч я й чужинець, та почував себе в Україні ніби вдома. А в Московії мені було тяжко на душі, бо скрізь, де б я не пішов, нікому немає ні найменшої волі. ... Тому, хто хоче вкоротити своє життя на п'ятнадцять років, слід їхати в Московську землю. В Україні я знайшов радість життя, свободу й цивілізацію. Українці грамотні. Вони люблять учитися, студіюють право. Вони знають риторику, логіку й філософію. Практично все населення вміє читати й писати. Їхні дружини й дочки знають літургію й релігійні співи. А діти, навіть сироти, вчать читанню й письму”*.

Мир тривав недовго. З 1651 року знову розгорається війна між поляками й козаками. Опинившись у скрутці, козаки шукають союзу з Московією. Був укладений договір, за яким Україна визнавалась незалежною, але з одним застереженням: вона не мала права зносити ні з польським королем, ні з турецьким султаном без відома Москви. Та невдовзі цар послав в Україну велике військо й після запеклої боротьби анексував її. Оскільки козацькі бунти не припинялися, цар, у свою чергу, вирішив звернутися по допомогу до Польщі, внаслідок чого Україну було поділено між цими двома державами. Опір козаків тривав і далі, особливо при гетьманові Мазепі, аж поки не був остаточно зломлений Петром Великим у битві 1709 року під Полтавою, де козаки

виступали спільно з шведами. Деспотична Росія, вважаючи себе спадкоємицею Візантії, не могла терпіти існування вільних козаків та Української держави, що створювали перешкоду на шляху до узбережжя Чорного моря.

Ще не раз піднімались козаки на боротьбу, і 1764 року Катерина Велика скасувала нарешті гетьманство й позбавила козаків останніх їхніх привілеїв. Під час кількох поділів Польщі, що відбувалися між 1772 та 1795 роками, Україна також була розділена: Галичина дісталась Австрії, а більша частина України відійшла до Росії.

Тепер ми бачимо, що *українська нація* – це *реальність*, яка має за собою принаймні тисячу літ автентичної історії. Жоден народ не боровся так тяжко, як українці, щоб утвердити свою незалежність; українська земля наскрізь просякнута кров'ю. Через її багатства, чудовий клімат і унікальне розташування на великому перехресті світових шляхів, Україна постійно виявлялась жертвою загарбників і гнобителів, її постійно членували й ділили. Укладаючи союз то з одним народом, то з іншим, сподіваючись у такий спосіб урятуватись від загибелі, Україна незмінно бувала зраджена.

Українське питання

II.

Протягом усього XIX та початку XX століть аж до Світової війни українці не мали жодного перепочинку від страждань. Їх постійно обстріхували сусіди. Професор Кларк із Кембриджського університету, побувавши в цих країнах у 1800 році, розповів, як росіяни переконували його, що українці безпринципні, але коли він прибув в Україну, то виявив, що, за його власними словами, “українці перевершують росіян у всьому, чим тільки одна людина може бути вищою за іншу”, а також що вони відзначаються надзвичайною охайністю, чистотою й великими художніми талантами. У 1812 році українською проблемою займався Наполеон; Талейран радив йому створити українську державу, яка носитиме його, Наполеона, ім’я.

Перший український національний рух нових часів, що виник у 1846 році, ставив перед собою скромні федералістські цілі, але був безжалісно придушений російською поліцією, його провідників заарештували й відправили на заслання. Від самого початку не припинялися брутальні спроби викоринити національний дух із свідомості народу. Українська література, а значною мірою й сама українська мова були обмежені, заборонено було навіть дотримуватись елементарних народних звичаїв. І лише 24 лютого 1914 року російський державець Мілюков зважився на протест: *“В дійсності, – сказав він, – ми маємо справу з національним рухом, метою якого є автономія, перебудова Росії на федералістських принципах. ... Український рух цілковито демократичний. Знищити його неможливо”*.

Офіційна російська політика замовчувала або чинила всілякі перешкоди будь-яким згадкам про Україну за кордоном. Від середньовіччя до XVIII століття Україна часто фігурувала в європейській літературі. Але з другої половини XIX століття Заходу належало забути, що існує або колись існував цей народ.

Доля українців Галичини під австро-угорською владою теж була не надто щасливою, та все ж кращою, ніж тих, хто опинився під самодержавною Росією. Галичанам дозволялося користуватись рідною мовою, і, хоч вони й були віддані в руки свого вічного ворога, польської аристократії, їм не заборонялося бути українцями і забезпечувалась основа для поступу до більшого визнання.

Кожна з двох великих держав, між якими була поділена Україна, підтримувала національний рух на території іншої. Так, Росію стурбувало пробудження українського національного духу в Галичині. Її напівофіційні газети твердили, що внаслідок цього дедалі важче стає придушувати національні змагання українців у самій Росії. А по тому почалась лицемірна агітація за звільнення мільйонів українців, що стогнуть у Галичині під тяжким чужоземним ярмом.

Фактом, не настільки широко відомим, як мало б бути, є те, що однією з головних причин Світової війни був конфлікт між Росією та Австрією стосовно українського питання. Іншим, також не загальноновизнаним фактом є те, що невдоволення українців значною мірою спричинило поразку й крах Росії.

Починаючи від першого виступу проти царського уряду (повстання декабристів 1825 року), українці були активними учасниками всіх революційних заворушень, виступаючи в різні часи спільно з росіянами, поляками, кавказцями й будь-якими іншими народами, коли ті намагалися повалити самодержавство; нерідко маскувались вони й під революційних соціалістів, прагнучи до своєї національної мети. Під час Кримської війни вони робили спробу відродити давню козацьку організацію з наміром виступити проти царських військ. Вони підтримали польське повстання 1831 року.

Не лежала душа українців до Світової війни, на яку було мобілізоване все їхнє чоловіче населення і яка велася за самоствердження народів – та тільки не українського. І, нарешті, саме їхня непримиренна ворожість до шовіністичного гасла “За єдину і неподільну Росію” стала безпосередньою причиною розвалу Білої гвардії в громадянській війні, що спалахнула після захоплення влади більшовиками.

Після революції українці проголосили свою незалежність, обрали Національні Збори й чинили відчайдушний опір і *білим*, і *червоним*, та врешті були впокорені більшовицькою Московією. Версальський договір утвердив розчленування України поза межами Радянської Росії і, погодившись на незалежність Польщі, віддав українців Галичини під владу їхнього давнього ворога. Старе козацьке прислів'я каже: “Поки Дніпро тече, не бути дружбі між козаком і ляхом”; те саме почуття відлунує і в словах Мазепи: “Поки світ стоїть, поляк українцю братом не стане”.

Рада послів у 1923 році підтвердила те, що Польща вже й сама визнала: якщо йдеться про Східну Галичину, то її етнографічні умови потребують автономного управління; проте до сьогодні, незважаючи на численні звертання до Ліги Націй та інших інстанцій, нічого не зроблено для виконання цього рішення. Сучасні погляди поляків зводяться до того, що ніяких українців не існує, що поляки та українці завжди були й залишаються одним народом. Як колись українців намагалися зросійщити – чому вони опиралися, як тільки могли, – так тепер їх прагнуть полонізувати, придушити й знівелювати, позбавляючи можливостей навчатися, купляти землю тощо; і знову українці скільки є сил чинять спротив.

Гноблення українців не завжди набуває таких відкритих форм. Через різноманітні й витончені та приховані механізми дрібним чиновникам – наприклад, залізничним службовцям – стає відомо, що коли вони не переменяють свою релігію, тобто не покинуть українську уніатську церкву та не перейдуть до польської римо-католицької, то втратять роботу, а відтак їхні родини опиняться в злиднях. Одним із прикладів того, як діє цей тиск, є статистика міста Львова: за період з 1926 по 1930 рік кількість українців, які проти власної волі відмовились від віри свого народу та прийняли пануючу, зросла від 174 до 586 і невпинно збільшувалася з кожним роком.

Звичайно, згадані дії суперечать Версальському договору, який задумувався як інструмент захисту прав меншин, і про це писалося в багатьох поданнях до Ліги Націй. Але ця організація й досі не змогла зробити жодного кроку, щоб відновити справедливість щодо українців.

На зібранні Асамблеї Ліги Націй 13 вересня 1934 року пан Бек, що виступав від імені Польщі, відмовився від польських зобов'язань у рамках договорів про права меншин. Він сказав буквально, що польський уряд *“віднині змушений відмовитися від будь-якого співробітництва з міжнародними організаціями в питаннях нагляду за дотриманням Польщею системи захисту національних меншин”*.

На що британський представник – мені приємно про це згадати – відповів рішучим протестом. Та схоже на те, що польський уряд підтримує відмову пана Бека, бо на наступному засіданні Ради польський делегат покинув залу, коли обговорювалося питання національних меншин.

І, нарешті, українців свідомо намагаються усунути як політичний чинник. Недавно польський уряд застосував кардинальний захід, яким відверто дискримінував українців. Цей захід має форму нової конституції, наслідком якої буде практично повне позбавлення меншин як таких їхнього представництва в польському парламенті; українське представництво буде цілковито визначатися волею польських властей.

Ті самі методи, які поляки вважали благородними, коли боролися проти царського уряду, вони тепер засуджують, коли їх застосовують українці. Ці методи часом бувають конспіративними, навіть терористичними. Але що ще залишається робити українцям, коли про них забув увесь світ? Слід відзначити, що поляки теж часто бували нерозважливими, жорстокими й агресивними.

Нічим не краще становище українців у Румунії. Незважаючи на гарантії Договору про меншини, підписаного в Парижі 9 грудня 1919 року, цих представників гордого й талановитого народу всіляко зневажають. Їхні школи закрито, їм заборонено розмовляти рідною українською – однією з найчарівніших слов'янських мов.

У Чехословаччині українцям мабуть таки легше, ніж у будьякій іншій країні. Ця думка вперше, здається, була обрунтована в статті д-ра Г'ю Дальтона, заступника міністра закордонних справ, у газеті "Нью стейтсмен енд нейшн" від 18 травня 1935 року.

Переходимо нарешті до Радянської України, де живе дві третини всього українського народу. Тут відразу виникає запитання: чи існує насправді український національний рух під більшовицькою владою? І відповіді на це запитання найкраще буде словами самих радянських керівників. На XVII з'їзді комуністичної партії в січні 1934 року Сталін висловився так:

"Ще зовсім недавно націоналістичний ухил в Україні не становив серйозної загрози; та щойно ми припинили боротьбу з ним і дали йому розростися настільки, що він злився з інтервенціоністами, як цей ухил перетворився на головну небезпеку".

А ще пізніше, в промові 14 лютого цього року голова Ради комісарів України Любченко сказав:

"Був період, коли українські націоналісти провадили свою діяльність в Україні не без успіху. Так було в 1931–32 роках. Користуючись послабленням класової пильності, націоналістичні елементи, вороги українського народу, пролазили в той час у колективні господарства, сільськогосподарські органи та в систему державної освіти. Вони ввійшли в тісну спілку з прибічниками національного ухилу в складі Партії, яких очолював Скрипник. Вони виступили єдиним фронтом з білогвардійцями, троцькістами та правими, об'єднавшись на платформі відриву України від Радянського Союзу".

У тому ж році було виявлено, що багато українських комуністів – замасковані націоналісти, що взяли під свій контроль газети та важливі заклади, в тому числі комісаріати освіти та землеробства – єдині два важливі органи, які були залишені українцям. Після цього почалися масові репресії.

Я навів лише один приклад підтвердження живучості національного духу в Радянській Україні. Насправді навіть після революції цей дух завжди бунтував проти тиранії, що була значно жорстокішою, ніж попередня. Ніхто не знає, скільки українських патріотів розстріляно та заслано; але є підстави вважати, що це дуже великі цифри.

Не слід також думати, ніби націоналізм виявляли тільки освічені класи. Дев'яносто відсотків українського населення складають селяни; саме їм Західна Європа зобов'язана своїм порятунком від більшовизму.

До революції українські селяни більшою частиною були індивідуальними господарями і, на відміну від селян російських, не входили до примітивних общин, які, за передбаченням Маркса, могли стати вихідною точкою для світового комунізму й революції. Завдяки переважно саме цій національній особливості, селяни так завзято боролися проти державної реквізиції зерна, головним джерелом постачання якого завжди була Україна. Глибоке й масове зубожіння означало справжній крах жорстоких більшовицьких планів. В тій боротьбі загинули мільйони людей; а в 1932–33 роках

страшний голод спустошив Україну. Радянський уряд заперечує факт цього голоду, хоча свідчень про його наявність і масштаби більш ніж досить. Було очевидно, що, враховуючи стрімкий приріст населення Радянського Союзу – три мільйони щорічно – та зважаючи на офіційно визнані втрати зерна під час і після жнив – від тридцяти до п'ятдесяти відсотків, – голод був неминучий. Його просто не могло не бути.

“Манчестер Гардіан”, який, безперечно, не можна вважати антирадянським органом, у передовій статті від 27 грудня 1934 року пише стосовно голоду:

“Тривалий час російській Диктатурі вдавалося приховувати від світової громадськості те, що становило найбільшу й ні з чим незрівнянну економічну катастрофу в Європі за останні десятиліття.”

Деяке уявлення про розміри цієї катастрофи можна одержати з свідчень п. У. Г. Чемберлена, який тривалий час і донедавна був московським кореспондентом “Крісчен сайєнс монітор”. У цій газеті від 29 травня 1934 року він пише:

“Видається дуже ймовірним, що в 1932–33 роках від 4 до 5 мільйонів людей, понад нормальний рівень смертності, померли від голоду та пов'язаних із ним обставин”.

В найтяжчий період центральна влада не вживала жодних заходів, щоб полегшити ситуацію; отже, напрошується неминучий висновок, що така байдужість червоної Москви була репресалією проти націоналізму України, і цей висновок підтверджує заява, зроблена тоді головою Центрального Виконавчого Комітету СРСР Калініним: *“Цього року селяни пройшли добру школу. Для деякого вона виявилась безжалісною”.*

Разом із тим, згідно з положеннями своєї Конституції, Радянська Україна є незалежною суверенною державою. У договірних стосунках визнає її як таку навіть московський уряд – що не завадило йому звести її до рівня васальної країни, повторивши таким чином московитське віроломство XVII століття. Як і в царські часи, застосовано все, що тільки можна застосувати, аби прикути Україну до Росії. Українські підприємства включено до всесоюзних трестів – з центрами управління в Москві. Донецький вугільний басейн і Москву з'єднала залізнична магістраль, а між Ленінградом і Чорним морем побудована суцільна система водного сполучення.

Сьогодні Москва каже те саме, що казала й у царську добу: “Ми не можемо жити без України. Це найродючіша частина Радянського Союзу. Вона годує нас. Більш того, ми залежимо від її вугілля й заліза”.

Немає потреби зупинятися та з'ясовувати, чи можна в наш час виправдати народ, який знищує інший народ, оскільки потребує його ресурсів: адже, крім загарбання, існують інші способи доступу до мінеральних багатств та зерна. Росія має величезні резерви вугілля й залізної руди на Уралі та в Сибіру, і вже йде широкомасштабна розробка їх; а щодо забезпечення зерном, то досить навести один уривок із промови Сталіна на XVII з'їзді комуністичної партії минулого року: *“Перш за все, – сказав він, – ми повинні пам'ятати, що колишній поділ наших регіонів на виробничі та споживчі сьогодні вже застарів. Цього року споживчі регіони, такі як московський та горьківський, дали державі близько 80 мільйонів пудів зерна. Це, зрозуміло, не дрібничка. В так званій зоні споживання є близько 5 мільйонів гектарів орної землі. Якщо цю землю очистити від бур'янів, то можна буде одержати не менше сировинного зерна, ніж сьогодні дає нижнє й середнє Поволжя. Залишається ще проблема боротьби з посухою в Заволжі. Ми повинні мати велику й стабільну зернову базу на Волзі, здатну продукувати 200 мільйонів пудів щорічно. Це абсолютно необхідно, зважаючи на розвиток міст на Волзі, з одного боку, та можливих ускладнень у сфері міжнародних стосунків, з іншого”.*

Чи не боїться Москва, що прийде день, коли вона змушена буде вивести свою окупаційну армію з України, і чи не готується вона жити далі як велика євразійська держава?

Ця сталінська осторога рунтується на загальновідомих речах: Німеччина й Польща мають свої плани стосовно України й готові будуть рушити на схід раніше, ніж Червона Армія підготується до походу на Європу для здійснення омріяної Світової революції.

У своїй “Майн кампф” Гітлер недвозначно стверджує, що Німеччині належить облишити Захід і спрямувати свою експансію на схід, у російські землі. Відтоді як він прийшов до влади, всі його декларації та багато вчинків цілком відповідають цій заяві. Один із головних його помічників Розенберг, сам балтійський німець, відкрито виступає за приєднання України до Німеччини. Крім того, надається підтримка генералові Скоропадському, колишньому царському ад’ютанту та командувачеві Імператорського корпусу російської армії, чийого пращура Петро Великий настановив Гетьманом після спроби Мазепи звільнити Україну від російського панування; дещо подібним чином генерала Скоропадського було 1918 року призначено Гетьманом – під протекцією німецької армії, що вторглася в Україну; на це саме місце він сподівається й тепер. Що відбувалося далі, докладно описано в офіційному довіднику, підготовленому під керівництвом Міністерства закордонних справ і виданому Державною Канцелярією.

Я вважаю, що будь-яка чисто німецька сфера впливу в Україні суперечить політичним і економічним інтересам Британської співдружності націй. Якщо я правильно розумію український націоналізм, то він домагається демократичного режиму і справжньої незалежності, а не диктатури та опікунства. Україна належить до Заходу й завжди прагнула бути з Заходом. Я гадаю, що наші симпатії мають бути віддані цьому прагненню. Півмільйона українців Канади є британськими підданими, і 10 тисяч із них добровільно взяли участь у Світовій війні. Але з українською проблемою пов’язані не тільки наші почуття, а й важливі британські інтереси. Україна з її Чорноморським узбережжям – це остання ділянка магістрального шляху з півночі на південь Європи. Через її територію пролягає також найкоротший сухопутний шлях від Центральної Європи до Персії та Індії. Володіння Україною дало можливість царській Росії покласти око на Балкани й морські протоки, загрожувати Туреччині, контролювати Кавказ і чинити тиск на Персію.

Англії немає потреби грати роль держави-змовника, що підтримує якісь іредентистські зусилля. Але становище в Україні, де визвольний рух набув величезного розмаху, доходить тієї межі, коли перемены неминучі. Я показав вище, що за останній час Україна не раз перетворювалась на осередок небезпеки; те саме тепер відбувається знову. Тому Велика Британія повинна бути належно інформованою й мати наготові свою політику, яка відповідала б нашим інтересам за будь-якого повороту подій. Ми не повинні бути заскочені зненацька.

Було б лицемірством заперечувати, що незалежність України так само важлива для нашої держави, як і для спокою в усьому світі. Проблема надто довго ігнорувалася – просто тому, що розглядати її, а тим більш намагатися вирішити – справа дуже клопітна. Але ця проблема, що має глибокі й заплутані історичні корені, сьогодні набула безпрецедентної гостроти. Вольтер захоплювався наполегливістю, з якою українці змагаються за свободу, і зазначав, що, оточені звідусіль ворогами, вони приречені шукати собі Покровителя.

Допоки українці не матимуть надійної свободи, вони зраджуватимуть будь-яку державу, котра триматиме їх у покорі, та невпинно проливатимуть кров – свою і своїх завойовників. І допоки це становище триватиме, інші народи почуватимуть спокою

скористатися ним. То який сенс зображувати мир, коли миру немає? Його й не буде доти, доки українська проблема не знайде належного вирішення.

ДОДАТОК

Меморандум про правове становище України

Етнічні українські землі становлять більш-менш суцільну територію, яка сьогодні поділена між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Правове становище українців на цих територіях чітко визначене міжнародними договорами та угодами, під багатьма з яких стоїть підпис також нашої країни, і цим визначається інтерес британців, незалежно від того факту, що в цій частині Європи склалася вкрай критична ситуація.

Нарис правового становища цих територій подається нижче.

УКРАЇНЦІ В СРСР

Незалежність України була проголошена її Парламентом – Центральною Радою – 22 січня 1918 року. Франція першою визнала Україну й послала до неї свого представника пана Табуї. Наступною стала Англія (її представником був пан Піктон Бає), а далі – Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина. Згодом Україну визнали Фінляндія, Естонія, Литва, Польща та Аргентина. Від Української держави були послані дипломатичні місії до всіх європейських столиць. А ще 17 грудня 1917 року український уряд отримав документ, підписаний Леніним і Троцьким: це було водночас і визнання України, і ультиматум. Зокрема, йшлося про наступне:

„Беручи до уваги братерський зв'язок і єдність інтересів робітничого класу та трудящих експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії Рад та особливо I-го Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів, ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, котрі пригнічувалися царизмом та великоруською буржуазією, включно до права цих націй відокремитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право повністю відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою на федеративних чи тому подібних взаємовідносинах між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, негайно без обмежень та безумовно”.

Датовано 4 грудня 1917 року і опубліковано в офіційному органі Тимчасового робітничо-селянського уряду, №26 від 6 грудня 1917 р., та в документах Першої асамблеї Ліги націй в Женеві, №88/20.

З 3 січня 1918 року розпочалися обговорення, і в той же час у деяких районах продовжувалися бої; але повторне взяття Києва українською армією в березні 1918 року і присутність в Україні австрійських і німецьких військ спричинилися до того, що 12 червня 1918 року між Росією та Україною було укладене перемир'я і в Києві відбулися переговори, на яких першим делегатом від Москви був Крістіан Раковський, а другим – Мануїльський. У вірчому листі, підписаному Леніним, Караханом та іншими, делегатам давалася чітка вказівка “зустрітися з представниками українського уряду, щоб укласти мир між Російською Радянською Соціалістичною Федеративною Республікою та українським урядом”. Це було ще одне підтвердження того, що московський уряд визнає Україну як незалежну державу.

Необхідно підкреслити також, що формально в будь-якому разі Україні, відповідно до Радянської Конституції, дозволено відділитись. В Конституції СРСР чітко записано: *“Кожна союзна республіка зберігає за собою право вільного виходу з Союзу”*.

Ризький договір, підписаний 18 березня 1921 року з одного боку Польщею, а з іншого Росією від імені білоруського та українського урядів, включав статті про взаємний захист їхніх меншин, про що докладно подається нижче.

УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ В ПОЛЬЩІ

Що стосується Польщі, то територія Східної Галичини була включена до складу польської держави лише завдяки чітким зобов'язанням, які взяв на себе польський уряд і які не були виконані. Східна Галичина могла бути не включена до складу Польщі, коли б ця держава визнала тринадцятий пункт принципів президента Вільсона, за яким *“створюється незалежна польська держава, до складу якої входять території, населені беззаперечно польським населенням”*. Британська делегація на Паризькій мирній конференції, гостро відчуваючи необхідність гарантії вільного волевиявлення цих сусідніх народів, висловила думку, що рано чи пізно українцям повинна бути надана реальна можливість самовизначення. Обставини склалися так, що Східна Галичина опинилася під владою Польщі, а Союзники та асоційовані з ними держави були поставлені перед наявним фактом польської окупації. Незважаючи на енергійні протести британської делегації, Вища Рада 25 червня 1919 року дозволила полякам збройну окупацію Східної Галичини, застерігши, проте, право цього регіону на самовизначення. Пропозиція Британії про те, щоб союзники водночас призначили Верховного комісара як гаранта українських інтересів, була відхилена.

Ось текст рішення Вищої Ради:

“З метою гарантії особистого та майнового захисту мирного населення Східної Галичини від небезпеки, якою йому загрожують більшовицькі банди, Вища Рада Союзників та асоційованих із ними держав вирішила санкціонувати оперативні дії військових сил Польської республіки на території до ріки Збруч. Цей дозвіл ніяким чином не впливає на рішення Вищої Ради, які вона в майбутньому може ухвалити стосовно зміни політичного статусу Галичини”.

Це рішення було передане українській делегації 11 липня 1919 року в такому вигляді:

“Польському урядові надається право установити цивільний уряд у Східній Галичині після укладення з Союзниками та асоційованими державами угоди, статті якої, наскільки це можливо, гарантують автономію цієї території, а також політичну, релігійну та особисту свободу її мешканців”.

“В основі цієї угоди лежить право на самовизначення, яке мешканці Східної Галичини можуть застосувати як останній засіб у межах своєї політичної лояльності; час, коли це право буде застосоване, визначатиметься Союзниками та асоційованими державами або ж органом, якому вони передадуть ці повноваження.”

Париж, 11 липня 1919 року.

Закон, яким Польщі надавався мандат над Східною Галичиною всього на двадцять п'ять років і в якому були передбачені значні масштаби самоврядування та застережено, що в кінці цього терміну Ліга Націй має розглянути все питання заново, був узгоджений на Паризькій конференції 25 листопада 1919 року, але, з ініціативи Франції, відкладений до 22 грудня 1919 року.

На конференції послів 15 березня 1923 року в Парижі було ухвалено рішення визнати східний кордон Польщі, за яким Східна Галичина підпорядковувалась польському урядові – з деякими дуже чітко визначеними обмеженнями й гарантіями.

Ось два відповідних послідовних і взаємно пов'язаних пункти, де викладені умови, на яких це рішення рунтувалось:

“Оскільки Польща визнає, що етнографічне становище Східної частини Галичини потребує автономного режиму;”

“Оскільки Договір, укладений між Головними Союзними державами та асоційованими з ними державами й Польщею 28 червня 1919 року, передбачає для всіх територій, переданих під владу Польщі, спеціальні гарантії на користь меншин – расових, мовних та релігійних”.

Під цим рішенням стоять підписи представників Великої Британії, Італії, Франції та Японії, а також погоджувальний підпис п. Моріса Замойського від імені польського уряду.

Таким чином, за наполегливою вимогою Ліги Націй, цей важливий міжнародний договір визначив нову область, визначально рунтуючись на подвійних гарантіях – автономії та на Договорі про меншини в Польщі 1919 року, положення якого вже раніше були взяті під гарантію Лігою Націй. (Про Договір про меншини докладно див. нижче.)

Умови, на яких Східна Галичина була передана під владу Польщі, чітко окреслив п. Бонар Лоу, тодішній прем'єр-міністр Великої Британії, коли 20 березня 1923 року в Палаті громад відповідав на запит сера Джона Саймона стосовно подробиць рішення, ухваленого на Зустрічі послів:

“Умови такі, що Польща, яка окупувала цю країну протягом трьох чи чотирьох років, тепер визнала, що етнографічне становище робить необхідною автономію цього регіону”.

Минув не один рік з того часу, коли на конференції послів було ухвалене це рішення. Самоуправління у Східній Галичині дотепер немає. Польський уряд не зробив жодних зусиль, які свідчили б про шанування ним свого підпису під тим рішенням, і не виконує зобов'язань, що були умовою згоди Союзників та асоційованих держав на включення Східної Галичини до складу Польщі.

Позиція англійського уряду в цьому питанні нещодавно була висловлена повторно. Сер Джон Саймон заявив 26 квітня 1933 року: *“Думка уряду Його Величності щодо бажаності автономного режиму у Східній Галичині була викладена в тій заяві й залишається незмінною”.* (“Тією заявою” він назвав рішення, ухвалене на конференції послів.)

Крім сказаного вище стосовно автономії Галичини, Польща підписала також Версальський договір 28 червня 1919 року, де в Статті 93 визнала доцільним і погодилася включити до договору з Союзниками та асоційованими країнами такі умови, які ці держави вважатимуть необхідними для захисту інтересів тих мешканців Польщі, що расово, мовно чи релігією відрізняються від більшості населення. Як продовження цієї статті, окремий Договір про меншини – під тією самою датою 28 червня 1919 року – був підписаний у Версалі Сполученими Штатами Америки, Британською імперією, Францією, Італією та Японією, з одного боку, та Польщею – з іншого. Цей Договір забезпечував, чи мав забезпечити, спеціальний захист меншин узагалі. Відповідні його статті мають такий вигляд:

Стаття 2. – “Польща зобов’язується забезпечити повний і всебічний захист життя й свободи всіх жителів Польщі, незалежно від походження, національності, мови, раси чи релігії”.

“Всім мешканцям Польщі надається право вільно, в публічному чи приватному порядку, практикувати будь-яку віру, вірування чи релігію, за умови що ця практика не буде несумісною з громадським порядком чи суспільною мораллю”.

Стаття 7. – “Всі польські громадяни рівні перед законом і мають однакові громадянські та політичні права, незалежно від раси, мови чи релігії”.

“Релігійні та конфесійні відмінності не повинні перешкоджати жодному польському громадянину в користуванні своїми громадянськими чи політичними правами – наприклад, у доступі до державних посад, функцій та винагород або в професійній чи промисловій діяльності”.

“Неприпустимі жодні обмеження на вільне користування будь-яким польським громадянином будь-якою мовою в приватних стосунках, торгівлі, релігійних справах, у пресі та будь-яких публікаціях, а також на громадських зібраннях”.

“Незважаючи на будь-які постанови польського уряду щодо офіційної мови, польським громадянам, які не володіють польською, мають бути надані всі можливості користування рідною мовою, як усно, так і письмово, в судових процесах”.

Стаття 8. – “Ставлення до польських громадян, що належать до расових, релігійних або мовних меншин, та безпека їх, як юридична, так і фактична, мають бути такими самими, як і стосовно інших польських громадян. Зокрема, вони повинні мати однакове право на встановлення, управління й контроль власними силами благодійних, релігійних та соціальних інституцій, шкіл та інших освітніх закладів, з правом вільного використання в них рідної мови та релігії”.

Стаття 9. – “В державній системі освіти, у тих містах і районах, де мешкає значна частина польських громадян з іншою, ніж польська, мовою, Польща має вжити належних заходів для того, щоб навчання дітей цих громадян у початкових школах провадилося їхньою рідною мовою. Ця умова не є перешкодою для того, щоб польський уряд запровадив у згаданих школах обов’язкове вивчення польської мови”.

“У містах і районах, де значна частина польських громадян належить до расових, релігійних або мовних меншин, цим меншинам гарантується справедлива частка у використанні та застосуванні коштів, які можуть надходити від державних фондів, муніципального бюджету та інших джерел на освітні, релігійні чи благодійні цілі”.

“Умови цієї Статті поширюються на німецькомовних польських громадян лише в тій частині Польщі, яка була німецькою територією на 1 серпня 1914 року”.

Цей Договір став темою багатьох звернень української меншини до Ліги Націй.

Ризький договір, підписаний 18 березня 1921 року між урядом Польської республіки та урядом Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки “від свого імені та з повноваженнями від уряду Білоруської Соціалістичної Республіки Рад і уряду Української Соціалістичної Республіки Рад”, також становить інтерес, оскільки в цьому Договорі також є статті про захист меншин, але відрізняється від попереднього Договору, оскільки в Ризькому договорі умови є взаємними, а положення, що стосуються релігії – більш повними.

Ось його відповідні статті: Стаття VII (1). – „Польща надає особам російської, української та білоруської національності, що перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі ті права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови та відправи релігійних обрядів. Взаємно Росія та Україна

забезпечують особам польської національності, що перебувають в Росії, Україні й Білорусі, всі такі самі права.

Особи російської, української й білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру та утворювати з цією метою товариства й союзи. Цими ж правами, в межах внутрішнього законодавства, будуть користуватися особи польської національності, що перебувають в Росії, Україні й Білорусі”.

Стаття VII (2). – *„Обидві договірні сторони взаємно зобов’язуються ні прямо, ні опосередковано не втручатися в справи, що стосуються устрою та життя церкви й релігійних громад, що перебувають на території іншої Сторони”.*

Стаття VII (3). – *„Церкви й релігійні громади, до яких належать особи польської національності в Росії, Україні й Білорусі, мають право, в межах внутрішнього законодавства, самостійно влаштовувати своє внутрішнє життя.*

Згадані вище церкви й релігійні громади мають право, в межах внутрішнього законодавства, користуватися й набувати рухоме й нерухоме майно, необхідне для відправлення релігійних обрядів, а також утримання духівництва та церковних установ.

На тих же засадах вони мають право користуватися храмами і установами, необхідними для виконання релігійних обрядів. Цими ж правами користуються особи російської, української та білоруської національності в Польщі”.

На засіданні Асамблеї Ліги Націй 13 вересня 1934 року польський міністр закордонних справ пан Бек сказав: *“Поки не стане чинною загальна і єдина система захисту меншин, мій уряд віднині змушений відмовитися від будь-якого співробітництва з міжнародними організаціями в питаннях нагляду за дотриманням Польщею системи захисту національних меншин”.*

Наступного дня сер Джон Саймон, міністр закордонних справ Великої Британії, висловив протест проти цієї заяви, зазначивши, що жодна держава, очевидно, не може в односторонньому порядку звільнити себе від зобов’язань щодо меншин. До цієї декларації приєдналися п. Барту від Франції та барон Алоїзі від Італії.

УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Що стосується Чехословаччини, то в Мирному договорі між Союзниками та асоційованими з ними державами і Австрією, підписаному 10 вересня 1919 року в Сен-Жермен-ан-Ле, є Стаття 57, подібна до Статті 93 Версальського договору; в ній Чехословаччина погоджується укласти Договір про меншини з Головними Союзниками та асоційованими країнами. Як продовження цієї статті, того самого числа, 10 вересня 1919 року, в Сен-Жермен-де-Ле було підписано Договір про меншини між Сполученими Штатами Америки, Британською Імперією, Францією, Італією та Японією, з одного боку, і Чехословаччиною, з іншого. Відповідні статті, що стосуються українців, мають такий вигляд:

Стаття 10. – *“Чехословаччина зобов’язується конституювати рутенську територію на півдні Карпат у межах, визначених Головними Союзниками та асоційованими державами, як автономну одиницю в складі Чехословацької держави та надати їй якнайповніше самоврядування, сумісне з цілісністю Чехословацької держави”.*

Стаття 11. – *“Рутенська територія на півдні Карпат матиме свій національний Парламент. Цей Парламент матиме законодавчі повноваження в усіх мовних, навчальних та релігійних питаннях, у справах місцевого управління та в інших*

питаннях, які будуть відноситися до його компетенції законами Чехословацької держави. Губернатор рутенської території призначається Президентом Чехословацької Республіки й підпорядковується рутенському Парламентові”.

Стаття 12. – “Чехословацька держава погоджується з тим, що державні службовці на рутенській території вибиратимуться, наскільки це можливо, з мешканців цієї території”.

Стаття 13. – “Чехословацька держава гарантує рутенській території справедливе представництво в законодавчому зібранні Чехословацької Республіки, до якого рутенці посилають депутатів, обраних відповідно до конституції Чехословацької Республіки. Ці депутати, однак, не матимуть права голосувати в Чехословацькому Парламенті з приводу тих питань, вирішення яких передано рутенському Парламенту”.

Зовсім недавно, 3 травня 1934 року в Кошіце п. Бенеш виголосив важливу промову, в якій зупинився на проблемі автономії Підкарпатської Русі. Серед його зауважень було й таке:

“Уряд Чехословацької держави ніколи не забував своїх зобов’язань і ніколи їх не забуде. Чехословацька держава буде підтримувати Автономію чесно й не зволікаючи, як вона зобов’язалася це робити і як це відображено в Конституції Республіки. Вже на загальних виборах до Празького парламенту, які відбудуться в наступному році, деякі закони, що стосуються встановлення Автономії, будуть винесені на голосування, а після наступних виборів окремі закони й положення будуть упроваджені в життя. Як швидко рухатимуться справи в цьому напрямку, визначатимуть мешканці самої Підкарпатської Русі. Це залежить не тільки від уряду та від Праги, але й від того, наскільки одностайно діятиме Підкарпатська Русь у конкретному питанні і як зуміють її різні елементи політично підготуватись до цього. Із входженням до Чехословацької держави на автономних правах територія Підкарпатської Русі, вперше в історії її народу, стає адміністративною національно незалежною одиницею. Для мешканців Підкарпатської Русі це величезна революція, бо до самої Світової війни вони не мали ніяких політичних і культурних прав узагалі”.

(“Прейгер Пресс”, 4 травня 1934 р.)

УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ В РУМУНІЇ

Що стосується українців у Румунії, то вони захищені Договором про меншини між Сполученими Штатами Америки, Британською Імперією, Францією, Італією, Японією та Румунією, який був підписаний у Парижі 9 грудня 1919 року і в якому викладено звичайні положення про захист расових, релігійних та мовних меншин.

Ці фрагменти показують ту юридичну основу, на якій відстоює свої права український народ у чотирьох різних державах. Очевидно, надто мало зусиль робиться для того, щоб утвердити справедливість по відношенню до українців; і неважко здогадатися, що подальше нехтування цим питанням може втягнути в конфлікт усю Європу.

Україна: найбільша проблема Європи

Виклад доповіді, виголошеної у Близько- і Середньосхідному Товаристві 1 лютого [1939 р.], з ласкавої згоди сера Франка і леді Ньюнес, за адресою Принцес Гейт, 55 [Лондон]. Головував містер Трейсі Філіпс, кавалер Військового Хреста. Додано деякі історичні та інші примітки ¹.

ПРОТЯГОМ останніх кількох місяців Україна – зовсім невідома Заходіві країна – опинилася в центрі світової уваги. Гадаю, більшість людей можуть сказати, що знають мало або й нічого не знають про неї. Це не їхня провина. Для такого незнання є поважні причини. Поневолювачі України добре подбали про те, щоб вона залишалася незнаною; вони заперечували навіть її існування. Дуже важко уявити собі щось більш гідне осуду, ніж замовчування народу, котрий за давнім правом належить до родини європейських націй. Але неконтрольовані події тепер вивели Україну на міжнародну арену.

Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи. Ця думка має своє виправдання. Територією Україна в три-чотири рази переважає, а населенням дорівнює Великій Британії. Коли Москва захопила Україну, то швидко по тому був завойований і Кавказ. Відтоді для Росії відкрилися шляхи до Близького Сходу, і її мрії про захоплення Константинополя тепер не здаються фантастичними. Відтоді ж таки європейським народам – крім тих, що зважились на заморську експансію, – доводиться тулитися на півострові на краю велетенського континенту, що розкинувся від Північного моря до Тихого океану. Версальський договір затвердив цей територіальний поділ. Як наслідок, сьгоднішня Московія, яка тепер називає себе Радянським Союзом, панує над понад 200 національностями, займає територію близько дев'яти мільйонів квадратних миль, а всі інші нації Європи тісняться на півтора мільйонах квадратних миль.

З усіх країн, підлеглих Радянському Союзові, Україна найбільша й найважливіша. Розташована між двома великими системами гір – Кавказом і Карпатами – на сході вона межує з Азією, на заході втискається в Центральну Європу, а на півдні, з чорноморських берегів, має доступ до Середземноморського басейну. Перед війною вона була розділена між двома державами, Росією та Австро-Угорщиною, і після війни розчленована між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

З огляду на унікальне географічне положення України, маємо всі підстави вважати, що в наш час, коли стільки народів хочуть не просто утриматися на своїх посіلوх, але й поширити їх, будь-яка серйозна спроба з боку України скинути поневолювачів і об'єднати свої чотири розмежовані частини в одну незалежну Українську державу неодмінно викличе справжню паніку.

Якщо ж Україні в цьому пощастить, то на сході Європи з'явиться держава, за територією й населенням друга після Росії. Такого масштабу подія, найвірогідніше, викликала б одночасні й важливі зміни всюди. Вона вплинула б, і чи не вирішальним чином, на долю більшовизму в Радянському Союзі, а можливо, й націонал-соціалізму в Німеччині. Вона також вирішила б майбутнє Польщі, Румунії та сусідніх земель і відкрила б нові грандіозні проблеми перед Британською імперією.

Якими є надії на успіх України? Перш ніж відповісти на це питання, хочу зауважити, що сам я не належу до друзів України. Я зацікавлений цією боротьбою лише як дослідник Східної Європи.

Більшість росіян завжди виявляли – і сьогодні ще виявляють – дуже примітивний підхід у стосунках з Україною. Я кажу про старорежимних, а не про підрадянських росіян: *“Немає й ніколи не було ніякої української нації”*, – твердять вони в засліпленні. Таке запевнення було офіційно проголошене міністром внутрішніх справ у 1863 році і відтоді часто повторюється. Україна, мовляв, це просто південна частина Росії. Багато поляків також заперечували існування української нації, кажучи, що Україна – це тільки частина Польщі. За цими амбітними суперечками й претензіями лежить причина трагедії України.

Оскільки є багато чого сказати про сучасні події, мені не слід довго зупинятися над давноминулим. Але тому, що ще й тепер росіяни і декотрі, хоч і меншою мірою, поляки

твердять, що український націоналізм не має глибокого коріння, коротке звернення до історії необхідне для розуміння сучасних подій.

Можна довести, що Українська держава існувала впродовж трьох окремих періодів. Перший із них – від дев'ятого до тринадцятого століття. Більш ніж триста років на території, знаній сьогодні як Україна, існувала потужна й культурна держава, одна з найпередовіших у Європі. Це й була Україна, відома тоді під назвою *Русь*, і її столицею був Київ. Хоч її зв'язки з північчю були незначні, росіяни тепер стверджують, що вона тотожна з Росією – тобто з країною, яка виникла на кілька століть пізніше. А далі вони присвоїли собі її територію, її народ, героїв, святих, культуру і все майно. Проте їхній-таки видатний історик Ключевський визнає, що населення цих двох регіонів складалося з окремих різних етносів і що їхні фізичні властивості чітко відрізнялися.

Другим періодом української незалежності була Козацька доба. Коли Україна, спустошена татарськими ордами й нападами з півночі, лежала безпомічна, Литва й Польща зайняли її територію. І в XVI столітті, коли ці дві держави уклали союз, Україна майже вся опинилася під польським пануванням. Цікаво пригадати, що в той час і литовці, й поляки однаково боялися Москви й Німеччини. Тоді здавалося, що Україна як держава мала остаточно зникнути. Щоб вижити, вищі верстви української нації мусили полонізуватись, а українське селянство було закріпачене польською шляхтою та євреями.

І тут сталася подиву гідна річ. Козаки, які існували ще в стародавній Україні (називалися вони „бродниками”), з'єдналися й заснували свою славетну державу на островах нижче порогів на Дніпрі. Систему правління в тій державі можна, мабуть, назвати демократичним деспотизмом. Щорічно козаки голосуванням вибирали собі правителя, якого називали гетьманом і який мав владу над життям і смертю своїх виборців. Але завжди наприкінці гетьманування він складав звіт про свою діяльність при владі, і якщо виявлялося, що надто зловживав нею, то міг і на палю потрапити або позбутися голови.

Козацька держава була фактично продовженням – у своєрідній формі – незалежності українського народу. Це правда, що та держава визнавала суверенітет польських королів над собою і часом служила їм, але не терпіла над собою ніякого іншого закону, крім свого, і жодна сила на землі не пробувала вибити її з острівної твердині. Козаки, коли бачили в тому потребу, воювали з татарами, турками, а то й з поляками. Тож не диво, що польський король Стефан Баторій сказав про них: *“Колись із цих лотрів постане незалежна держава”*.

Однаково сильні на воді й на суші, козаки часто діставалися аж до Анатолії й поверталися з великою здобиччю. Серед них завжди панував дух бунту, живе він і в сьогоднішній Україні. Боплан, французький інженер, що служив у тих часах польському королю й прожив в Україні цілих 17 років, так написав про них: *„Без волі в них немає бажання жити, і це, власне, є причиною того, що вони швидко на опір і бунт проти державного закону, коли почуввають себе обмеженими ним; рідко коли проминає сім-вісім років без їхніх повстань”*.

Подібні речі говорили про них і інші вчені. Всі погоджувались на тому, що козаків ніщо не може стримати в їхніх намірах, що вони горді й марнославні і легше приймають смерть, ніж неволю.

Часто ряди козаків поповнювали українські селяни, що втікали від польських панів, а також чоловіки інших націй, закохані в вільне бойове життя. З цієї войовничої, заповзятливої й кмітливої людності формувався кістяк української нації. Українська проблема, отже, має біологічну й расову природу, і жодні заходи, які не враховують цього факту, не сприятимуть її розв'язанню. Козаки завжди захищали українське

селянство. Безсторонні науковці погоджуються, що затиснуті між польськими землевласниками та євреями, що служили їм агентами, а нерідко й управителями, селяни були доведені до крайніх злиднів і зневажені. Навіть єврейські історики з похвальною об'єктивністю визнають, що євреї в ті часи були всемогутні. Вони управляли панськими економіями, монополізували цілі міста і тримали контроль у своїх руках не тільки над податками, але й над доходами православної церкви, стягали плату за хрещення й похорони, часто в ролі чиновників вели судочинство. Один єврей, що жив у ті часи, якийсь Мозес Гановер, згадуючи, як козаки часто відбирали у євреїв золоті та срібні скарби, відзначав, що то була лише розплата за їхні гріхи.

1648 року прославлений козацький гетьман Хмельницький, чие справжнє прізвище було Хмель, мобілізував усі козацькі сили й скинув подвійну тиранію. Україна стала вільною й незалежною, а Хмеля почали порівнювати з Кромвелем, з яким він справді мав листування. Не маючи достатніх сил, щоб воювати водночас із поляками, москвинами й татарами, Україна уклала союз із Москвою на рівних правах, але Москва віроломно ввела переважні сили в Україну, яку врешті-решт анексувала. Дев'ятьма роками пізніше, знесилена війнами й конфліктом із Польщею і неспроможна впокорити козаків, які не переставали бунтуватись, Москва дійшла з Польщею згоди й поділила з нею Україну. Та ще ціле століття по тому козаки часто вчиняли відчайдушні бунти.

При кожній такій нагоді Москва великими групами засилала їх до інших частин імперії (ця сама система винищення практикується тепер Советами), зокрема багато козаків було вивезено копати канали в отруйних багнах біля Петербургу, де вони й гинули масами.

Як тільки Москва закріпила владу над Україною, вона змінила свою назву з “Московії” на „Росію”. Знову виглядало, що український народ мав бути стертий з лиця землі. Щоб зберегти себе фізично, його вищі класи мусили робити те, що від них вимагалось, тобто піддатися зросійщенню й спольщенню. Але в народі, поміж селянством, український націоналізм продовжував жити. Починаючи з романтичного руху XIX століття, він поступово вилився в літературні форми і врешті став політичним. Спочатку той націоналізм можна було задовольнити навіть чимось меншим, ніж автономія; коли ж навіть російські ліберали не захотіли й слухати ні про які бодай обмежені поступки, він поступово, але впевнено перейшов у сепаратизм.

До того часу центр культури був на півдні; Київ, ближчий до Заходу, ніж Москва, плідно користувався латинськими джерелами. Фактично Московія була ученицею України і засвоїла від неї все, що тільки змогла. Але від моменту анексії України і зміни своєї назви на „Росія” вона навмисне намагалася відсунути Україну на задній план і гальмувала її розвиток. Заборонено було вживання української мови в школах і в наукових та історичних працях. Робилося все можливе, щоб не тільки витіснити й ліквідувати українську мову, але й знищити національну свідомість, яка саме в мові знаходить своє втілення. Україна використовувалась як колонія. Вона була багата на зерно й сировину, і Росія, занедбуючи власні ресурси, апетитно накинулася на південні. Влада зосередилася в Москві; майже всі призначені урядники, особливо судді, були росіяни, а українські патріоти засилалися до Сибіру. Якщо української нації не існувало, в чому намагаються перекопати нас росіяни, то чому той гніт і те зросійщення мали провадитися з такою послідовністю й жорстокістю? Навіть Російська енциклопедія не могла не визнати, що *„національне самовиявлення, хоч і важко визначити момент його зародження, ніколи не завмирало в Україні”*.

Російські володарі, протилежно тому, що вони говорили чужинцям, таїли в душі побоювання. Про це свідчить цитата з брошури, написаної в 1907 році генералом Залесським, головою казанської філії „Союзу російського народу”, що дістав

зневажливу назву „Чорна сотня”: *„Вже тисячу літ російський народ збирає безліч земель, заселених різними народностями. Більшість із них залишаються ворожими, в глибині свого серця мріють про відродження незалежності й часом справді бунтуються. Якщо б якась зла доля спіткала Росію, ці чужі народи повстануть і прагнутимуть повалити трон і Російську державу”.*

Умови життя українців у Росії були значно гірші, ніж у Галичині. Під час поділів Польщі – від 1772 до 1795 року – Україна також була поділена: Галичина відійшла до Австрії. Там українцям дозволено було мати свої власні школи, свою літературу і навіть своїх професорів у Львівському університеті. Ліберальне ставлення Австрії до українців не подобалося Росії, і тертя на цьому ґрунті стало однією з вагомих причин Світової війни.

У 1914 році та сама зла доля, якої боявся генерал Залесський, таки знайшла Росію. Це була Європейська війна, внаслідок якої Україна в 1918 році стала незалежною державою. В мене замало часу, щоб розповідати про цей складний період. По допомогу проти нападу більшовиків український уряд звернувся до Центральних держав. Те запрошення цілком відповідало намірам Німеччини і Австро-Угорщини. Гостро потребуючи збіжжя, вони негайно ввели війська в Україну й заходилися стягати провіант із усією брутальністю, яку їм диктувала безвихідь. Українське керівництво, що спробувало захищати селян і відмовилося сприяти тій конфіскації, було розігнане. Головне командування німецької армії призначило гетьманом України генерала Скоропадського, командувача корпусом російського війська, що мав українське походження.

Німці, які його підтримували, наштотували на впертий спротив з боку селян, і багато з них було вбито. Коли під ударами союзників німецький фронт на Заході розвалився, німці відійшли з України, а Скоропадський, перебраний у форму німецького офіцера, втік до Німеччини, де й живе по сьогоднішній день. Українська Директорія на чолі з Петлюрою, атакована з усіх боків білими й червоними, не втрималася довго, і в Україні встановився советський режим.

Перед тим як постав Радянський Союз, більшовики визнали незалежність України. Але зробили це тимчасово, зважаючи на тяжкий перебіг їхньої боротьби за владу. У своїх роботах Ленін провадив ту думку, що великороси, тобто насправді московити, мають підстави для національної гордості, бо, зрештою, це вони створили революційний клас і зробили соціалізм доступним для всього людства. *“Але, – додавав Ленін, – ми не симпатизуємо малим державам. Ми стоїмо за централізм і проти федеративних стосунків.”*

В нашій країні переважає думка, що неможливо дізнатися, що тепер коїться в Радянському Союзі. Це помилка. В радянській пресі є безліч свідчень того, що, як висловився сам Сталін, націоналізм в Україні становить велику небезпеку. Багато спостерігачів, як українських, так і чужоземних, сходяться на тому, що фактичні обставини виправдовують тривогу радянської влади. Перед початком і після Світової війни я мав нагоду добре ознайомитися з українським націоналізмом. В 1933 році, повернувшись з України, п. Гарет Джоунз (Gareth Jones) доповідав і писав статті у щоденній англійській пресі, де він чітко стверджував, що в Україні існує дуже сильний націоналістичний рух. Інші автори підтверджували те спостереження. Одним із найпомітніших є Лазаревський, що прожив 10 років у Радянській Україні і був добре знайомий з українськими лідерами.

На відміну від старорежимних росіян, більшовики не заперечують існування української нації. Ленін писав: *„Своїм гнобленням царизм і російська буржуазія залишили в серцях сусідніх народів велику неприязнь до великоросів. Замість*

самовизначення я пропоную цілком точне поняття – право на вільне відокремлення". Те право було фактично занесене в Конституцію, але без прописаної процедури, як це могло б статися. Кожен, хто в Радянському Союзі відверто захищає сепаратизм, безслідно зникає.

Багато українських комуністів щиро вірили, що українська автономія буде підтримуватись і що українська партія, українська економічна організація й українська Червона Армія будуть існувати незалежно від Москви. Ці ілюзії скоро вивітрились. За Конституцією 1924 року, яка заклала основи того, що тепер називається СРСР, Україна була цілком позбавлена автономії, і вся політична, військова та економічна влада була централізована в Москві. Тільки управління власними культурними справами було залишене Україні. Справжню причину такої ситуації розкриває провідний більшовицький теоретик Попов: *„Більшовики не повинні залишатися поза українським національним розвитком, з яким ототожнюються маси, інакше він піде своїм власним, небезпечним для нас шляхом. Щоб наблизитися до мас, ми мусимо вчити українську мову*".

За цією порадою, українська мова була проголошена офіційною. В порівнянні з заборонами царських часів це був великий поступ. Безпартійні, що головним чином гуртувалися біля Академії наук, а також і комуністи, жадібно вхопилися за цю можливість; почався розквіт літературної й культурної діяльності. Безсумнівно, це було патріотичне відродження.

В 1925–26 рр. під проводом Шумського, Максимовича і відомого письменника Хвильового з'явилася в українській партії опозиція, яка домагалася розробки національної комуністичної програми. З такого приводу Київський Центральний Комітет партії визнав за необхідне повідомити Виконавчий комітет Третього Інтернаціоналу в Москві, що існування цих опозиційних груп свідчить про антисоветську роботу як у містах, так і по селах, і що в Україні розростається шовінізм.

В році 1929 ГПУ викрило широко розгалужену революційну організацію під назвою Спілка Визволення України. Сорок п'ять її лідерів було на довгі роки ув'язнено і багато обвинувачених у спілці з ними розстріляно. Двома роками пізніше (1931 р.) була викрита інша революційна організація під назвою Національний Центр. В тому самому році почалася насильницька колективізація села.

Тут треба пояснити, що національний рух не обмежувався лише колами інтелігенції. Серед інтелігенції було багато агрономів, які мали постійні стосунки з селянами. В жодній частині Радянського Союзу спротив колективізації не був такий упертий і сильний, як в Україні. Причиною було те, що за царату, на відміну від більшості російського селянства, українські селяни не знали сільської комуни (общини) і вели переважно кожен власне індивідуальне господарство. Усіма засобами, що лишалися в їх розпорядженні, вони боролися за свій український спосіб життя, і врешті п'ять мільйонів селян загинули від голоду та з інших причин. На Заході майже не знають про цю велику трагедію.

В тих голодних 1932–1933 роках знову було викрито революційне підпілля: 1932 року це виявилась військова організація, в якій брали участь командири Червоної Армії, а 1933 року були заарештовані ще 4000 осіб; один за одним відомі українці оголошувались винними в тяжкому злочині – національному патріотизмі – і зникали без сліду.

В 1933 Скрипник, старий більшовик і приятель Леніна, який займав кілька високих посад, у тому числі пост заступника голови Ради Народних Комісарів в Україні, був звинувачений у змові з наміром стати на чолі незалежної України; коли його викликали до Москви звітувати про свою діяльність, він наклав на себе руки.

Постишев, росіянин, був присланий з півночі для придушення бунту. Прибув він разом із багатьма іншими росіянами та великою силою російського війська. Націоналістів знаходили скрізь по Україні, в усіх прошарках населення. Близько половини компартії України було “вичищено” разом із сотнями урядовців.

Багато українських комуністів, яких було помилувано, дякували Постишеву за його добру працю, а він, вірячи в щирість тих похвал, був дуже задоволений собою. В той самий час Любченко, новий голова Ради Народних Комісарів України, з гордістю заявляє, що під могутнім проводом партії український націоналізм докорінно знищено. А проте вже за рік клопіт почався знову, в багатьох районах сталися заворушення. Незабаром Любченко був змушений констатувати, що *„український націоналізм знову наступає суцільними лавами”*, а сам Постишев нарікав, що дуже важко узгодити більшовизм із націоналізмом; він визнав, що, зрештою, націоналізм завжди перемагає. Після тих слів його викликали до Москви, і він теж навіки пропав десь на далекій півночі.

І ось у січні 1937 року в Україну, разом із великою групою інспекторів та чекістів, надсилають Лазаря Кагановича, дівира Сталіна. Він виявляє, що серед українських комуністів залишилося ще багато націоналістів, які тільки вдають із себе комуністів. Невдовзі було розкрито нове підпілля. Цього разу головним злочинцем виявився сам Любченко, голова Ради Народних Комісарів. Був час, коли він був непримиренно ворожий до українських націоналістів і навіть виступав прокурором на судовому процесі над ним самим заарештованими сорока п'ятьма провідними людьми. І раптом він заявляє протест проти введення російської мови в початкові народні школи, на тій підставі що це утруднює вивчення дітьми рідної української мови. Російська мова, вважав він, може стати предметом навчання набагато пізніше – як чужоземна мова. На конференції компартії він нарікав, що чужі елементи – мав на увазі російські елементи – саботують українізацію, яку, на його думку, треба проводити на повну силу.

Тоді Москва прислала нового представника в Україну, досвідченого чекіста Ізраеля Леплевського. Знову було виявлено, що українські націоналісти займають чільні посади у всіх підприємствах та закладах, в Академії наук, у технічних організаціях і в кооперативних товариствах. Тепер уже Любченко обрав самогубство замість суду. Його наступник, молодий комуніст Бондаренко, був настільки нерозумний, що прийняв запрошення до Москви, і з того часу не було про нього чутки.

Якийсь час українська Рада Народних Комісарів була без голови. Згодом на цю посаду був призначений добре знаний російський чекіст Коротченков, а інший, не менш відомий російський чекіст Хрущов, став секретарем компартії України. Приблизно в той самий час був заарештований і зник старий більшовик і приятель Леніна Петровський, який від початку був президентом Української Радянської Соціалістичної Республіки. Пропадали й інші не менш відомі комуністи. Останнім часом усіх українських націоналістів називають троцькістами і наймитами фашистських держав.²

Таким чином, в Україні протягом семи останніх років змови повторюються дуже часто, нерідко спалахують заворушення. Ці прояви носять не просто антирадянський характер, вони завжди мають і подальшу мету – створення української незалежної держави.

Радянська Україна за територією дорівнює Німеччині (перед об'єднанням останньої з Австрією). Часом кажуть, що без України Росія не прогодує себе. Це не так. Сучасних зборів зерна в Україні ледве досить, щоб прогодувати народ України, і коли – як це й тепер робиться – велику частину забирає держава, то багато українців мусять голодувати. Правдою є те, що радянська Росія не меншою мірою, ніж царська, залежить від українського вугілля, чавуну та інших сировинних ресурсів – хоча багато їх

знаходиться в інших місцях Російської імперії. Якщо б Росія втратила Україну, то довелось би ті власні ресурси розробляти, а маючи Україну за свою колонію, Росія може собі дозволити занедбати їх.

Російський уряд навіть не прикидається милосердним до своїх опонентів. Від Польщі ж можна було б сподіватися чогось іншого. А проте стосунки між поляками й українцями погані вкрай. В 1918 році українці проголосили у Східній Галичині незалежну державу, яку бажали приєднати до Великої України з столицею в Києві. Після завязаних боїв цей український уряд у Галичині був повалений поляками, а пізніше, після війни з більшовиками, вони відібрали ще дві українські провінції – Волинь і Полісся. Пілсудський уже мріяв про відродження колишньої польської імперії у вигляді федерації Польщі, Литви та України. Альянти, опинившись перед доконаним фактом, прийняли його, головним чином на угоду Франції, яка мала ілюзію, що велика Польща – значить сильна Польща. Свою угоду Антанта дала за умови, що Польща надасть автономію українцям Галичини. Польський уряд погодився на цю вимогу і, щобільш, підписав договір про захист меншин. Не раз парламентськими та іншими заходами українці намагалися змусити поляків дотриматись того слова, але й досі безуспішно. Тепер у польській Україні точиться перманентна революція.

Українці нарікають на свідоме заниження кількості їхнього населення, якого вони нараховують шість мільйонів, а щоб те заниження було ефективнішим, великій частині нав'язується назва “русини”. Нарікають на відсутність українського університету у Львові, бо українцям відводять лиш малий відсоток місць у польських університетах, а після навчання вони не знаходять собі роботи крім бізнесу та дрібної торгівлі. Нарікають, що число шкіл, в яких українська мова вивчається нарівні з польською, поступово зменшується. Нарікають, що маєтки на українській території перерозподілюються й роздаються полякам, а не українцям, тобто що поляки систематично колонізують Західну Україну.

Нарікають, що їхня преса підлягає суворій цензурі і що організації, зайняті лише розвитком спорту, нерідко закривають. Нарікають на сваволю місцевих урядовців і на відсутність справедливості щодо українців – все це добре відоме польському населенню й посилює його зневагу до українців. Нарікають, що тисячі українців перебувають у в'язницях і таборах, і що арештованих довго тримають по тюрмах без звинувачення, а тим часом поліція вишукує докази їхньої провини. Нарікають, що провини, за які тяжко карають українців, полякам обходяться легко.

Не треба думати, що українці тільки й знають, що бунтуватись. Вони намагаються будувати своє власне життя і створюють організації з гарним управлінням для підтримки самоосвіти, сільського господарства та кооперативних підприємств. Так, певна кількість українців застосовує терор. З іншого боку, методи урядового переслідування й так званого “втихомирення” теж носять терористичний характер. Істина полягає в тому, що зіткнулися дві горді і вперті волі, і тепер між ними виникло таке напруження, що неможливо досягти згоди ні в чому.

Українці сповнені рішучості здобути волю. Поляки не квапляться дати її їм. Вони переконані, що повинні володіти Галичиною, Волинню й Поліссям, які складають одну третину їхньої території, щоб захистити себе від Радянської Росії. Вони не можуть уявити собі, що найкращою формою захисту є вдоволення Галичина.

Під Румунією – в Бесарабії, яка перед тим була російською провінцією, і на Буковині, яка раніше належала Австрії, – живе близько одного мільйона українців. Тут також Союзники, поставлені перед доконаними фактами, прийняли їх. В Румунії з українцями поводяться так само погано, як і скрізь, а під деяким оглядом то й гірше, бо їх навіть не вважають вартими серйозної уваги. У правах, наданих іншим національним меншинам,

їм відмовлено. Наскільки недолугий режим, якому вони підлягають, можна судити з того, що їхня преса не просто піддана суворій цензурі, а ще й змушена друкувати матеріали, що їх постачає уряд для власного звеличення.

Нарешті ми приходимо до четвертої, найменшої частини українських земель, яка після війни перейшла від Угорщини до Чехословаччини. Захованим у схилах Карпат, віддаленим від битих шляхів Європи, лежить цей невеликий район, якихось 12 тис. кв. км. площею, заселений переважно українцями, або русинами, як їх тут називають. Віками він належав угорцям. Люди – по більшості селяни, злиденно бідні. Ніхто ніколи як слід не знав про них, занедбаних і непомітних. Мабуть ніхто й не підозрював, що у них теж є національні прагнення. Але серед них з'явилася деяка кількість інтелектуалів, і в кінці війни, хоч між ними було немало непорозумінь, з'ясувалося, що вони хочуть автономії або злуки з Українською республікою під проводом Петлюри. Чехи вміло використали ситуацію на свою користь і окупували територію, посилаючись на договір, укладений Масариком у Філадельфії 1918 року з групою емігрантів із Карпатської України, які погодилися на включення її до Чехословацької держави на умовах повної автономії. Мирна Конференція прийняла й це як доконаний факт, але з тим застереженням, що територія має бути автономною одиницею з наданням їй найповнішого самоврядування, сумісного з цілісністю Чехословацької держави. Чехи не виконали того зобов'язання. Вони забезпечили цей регіон переважно своїми урядовцями, завели свою мову як офіційну і відвели українцям значно менше шкіл, ніж своєму народові. Чехи захочували білих росіян, тобто росіян старого режиму, поширювати тут свою літературу й мову і робити все можливе, щоб переконати українців, що вони – росіяни або належать до особливої карпато-русинської національності. Та все ж 1919 року Чехословацька Академія наук проголосила, що край цей – український і що його мова повинна бути і фактично є українська. Врешті-решт, як ми знаємо, Чехословаччина підписала пакт із Радянським Союзом.

Свою відмову надати самоврядування українцям Чехословаччина пояснила тим, що це, мовляв, відсталий народ; але треба зазначити, що вона не виявила аж ніякої зацікавленості в тому, щоб допомогти його поступові. В 1934 році д-р Бенеш сказав про Карпатську Україну: *„Ця частина Чехословацької республіки належить і завжди буде належати нам”*.³

Поділена поміж чотирма державами Україна цікавить дуже багатьох; українська проблема велика і складна, але в плетиві перехресних тенденцій можна розпізнати її справжню природу. Українці – сільський народ. Саме з цієї причини їх завжди при-нижували. Цілі століття вони були під владою росіян, поляків і євреїв. Їхні міста й промисловість майже повністю належали цим народам. В якій шані серед сусідів були самі українці та їхня праця, свідчить той факт, що єврейські батьки радили своїм синам ніколи не ставати трудівниками на ріллі.

На жаль, Україна не була єдиною країною, де на землеробів дивилися зверхньо. Але я сподіваюся, що ця погорда міста до сільської культури минається. Сьогодні селяни всіх країн домагаються поцінування й поваги до себе. Тому цілком природно, що в наш час українське питання повинне вийти наперед і що цей селянський народ має виховати покоління енергійних молодих провідників. Коли раніше я зупинявся на військових якостях їхніх предків, то робив це для того, щоб показати, що українці мають великі бойові традиції. І я хотів би додати, що хоч ці люди не позбавлені багатьох вад, та є у них і всі добрі властивості селянського народу, і немало великих талантів, включно з науковими, мистецькими, музичними – та насправді всіма корисними здібностями.

Ви сподіваєтесь почути від мене дещо про ставлення інших народів до України. Україна має всі ті сировинні ресурси, яких потребує Німеччина. Безперечно, майбутнє

Німеччини буде тісно пов'язане з південно-східною Європою. В минулому Німеччина і Австрія мали сильні економічні й культурні зв'язки з тим регіоном. Німці навіть твердять, що домінували там. А коли німці говорять про південно-східну Європу, то мають на думці Україну. Але поки що інші держави не мають доступу до цієї території ні економічно, ані культурно. Ось чому Німеччина так глибоко зацікавлена українським національним рухом.

Важко уявити, як Україна могла б визволитися з-під советського панування без допомоги ззовні. Хоч я й певний того, що велика більшість населення вітала б таку допомогу, принаймні тимчасово, та я так само певний, що їхні провідники не бажають заміни одного завойовника іншим – вони хочуть незалежної України. Звичайно, вони не відкинуть з легкої руки допомогу, хоч би звідки вона прийшла. Питання в тому, на яких умовах така допомога була б реальною.

Відколи Гітлер при владі, він не сказав нічого важливого про Україну, а що сказав перед тим, те було не зовсім ясным, бо хоча в „Майн Кампф” він і кинув зауваження (без сумніву, маючи на увазі Росію): „Ми спрямовуємо очі нашого народу в бік східних земель”, але трохи далі він повчає той самий німецький народ: „Вбачати своє майбутнє не в п'яних походах і завоюваннях на кшталт Олександрових, а в солідній праці німецького плуга”.

Німеччина не могла забути свого не дуже-то приємного досвіду в Україні 1918 року. Якщо б тепер економічна перспектива мала бути ціною допомоги, то, можливо, Україна й погодилась би її заплатити. На сьогодні Німеччина – єдина потужна держава, яка цікавиться тим районом. Демократичні держави перебирають і дуже обережно вибирають тих, кого наділяють своєю симпатією, і не завжди вона дістається тим, хто її найбільше потребує.

Польща також хотіла б бачити Україну відділеною від Радянського Союзу, але не німецькими зусиллями. Україна – її сусідка в межу, і тому вона вважає, що географічно, історично й економічно їй одній належить право цікавитися майбутнім України. Вона також бачить, що німецька інтервенція в тому районі загрожувала б і їй, Польщі, існуванню та призвела б до втрати Галичини, Волині й Полісся.

Хоч як би там було, вирішальну роль у проблемі грає реальна німецька сила, наполегливість німецьких інтересів і віра німців у те, що тільки вони можуть подати ту зовнішню допомогу, яка уможливила б українцям визволення з-під Радянського Союзу.

З цих міркувань відразу постає питання: якою має бути позиція Великої Британії? А наша позиція, я вважаю, має бути та сама, що й українців. Ми повинні стояти по боці України і на боці кожної держави, яка готова допомогти їй на прийнятних для неї умовах. Іншими словами, ми повинні прагнути того самого рішення, якого бажає сама Україна. І я переконаний, що це так само в наших інтересах, як і в її.

Наближаються великі переміни у Східній Європі, і інші проблеми, подібні до українських, виникнуть не тільки там. Якщо ці проблеми розв'язувати в новому дусі й новими способами, то необхідно знайти такі засоби, реалізація яких дозволить малим і молодим націям жити незалежно поруч із старими й сильними.

¹ Ukraina: Europe's Greatest Problem by Lancelot Lawton // East Europe and Contemporary Russia. – London, Spring 1939. – P. 28 – 60.

² Ця обставина стала головною причиною поширеної на Заході ілюзії, ніби джерелом національного руху в Україні є Німеччина.

³ Згідно з рішенням, ухваленим представниками Німеччини та Італії у Відні 2 листопада, в Карпатській Україні встановлено автономну державу та сформовано уряд

на чолі з українським провідником, греко-католицьким священником о. Августином Волошиним. Вибори відбувалися 12 лютого, і 94,2 % голосів було подано на підтримку цього уряду. З самого початку чеський уряд шукав нагоди відновити свою владу і в березні вдався до силових засобів. Скоро за тим Карпатську Україну окупувала Угорщина.

Історичні та інші примітки

Два різні народи

Багато росіян заявляють, що українці, білоруси ¹ й росіяни – один і той самий народ. Свої запевнення вони базують на тому, що був час, коли українці називали себе „РУСЬКІ”, а росіяни (тобто великороси, або москвини) казали про себе, та й тепер кажуть, „РУССКІЄ” ². Росіяни твердять, що саме тому й називають себе „*русскими*”, що насправді тотожні з українським народом.

Чи ця претензія виправдана? Таке питання варте більш ніж академічного зацікавлення: наполегливе повторювання цього російського твердження призвело до повсюдної плутанини, і тому тут постає потреба історичного дослідження. Хоча, незалежно від того, як справа вирішиться, домагання українцями національної незалежності не можна заперечити. Щоб обрунтувати таке домагання, досить того, щоб переважна більшість українців усвідомила сьогодні, що вони як народ відрізняються від інших національностей. А що така свідомість є, ніхто з тих, хто совісно простежив сучасний український рух, не може мати жодного сумніву. Але коли б іще довести, що український націоналізм має глибоке коріння в історії, то хто заперечить, що українська справа від цього незмірно виграє?

Давайте спершу подивимося, що кажуть із цього приводу російські науковці. Академік Ф. Е. Корш розв'язував це питання так:

*„Про українця людина логічної думки скаже: так, він **руський**, а все ж не великорос. Але російський спеціаліст у питаннях патріотизму вигукне: „Ага! Він **русскій**. І ми також **русскіє**. Тобто, він такий самий, як і ми, і не має права вимагати чогось особливого”.* ³

В іншому місці Корш зауважує: *„Це подвійне значення слів РУСЬ і РУССКІЄ дає привід для непорозуміння – не завжди щирого – серед наших теоретичних і практичних політиків”.* ⁴

Тут треба пояснити, що в стародавні часи слово РУСЬ відносилось до території, до держави і до людей. Старі історичні документи говорять про *Русь* перш за все як про землю племені полян, а потім як про державу в басейні Дніпра, столицею якої був Київ. ⁵

Держава складалася з київської, чернігівської та переяславської територій. Тобто *Русь* того часу – це те саме, що тепер називається українськими землями. Інші території, заселені іншими східними слов'янами, не називалися ні Руссю, ні руськими землями. Є безліч доступних джерельних документів, які це підтверджують. На жаль, за браком місця я можу процитувати тут не більше ніж один чи два приклади.

В першому *Новгородському Літописі* записано: *„Того року (1145) вся руська земля пішла проти Галича і спустошила багато його території”.* Звідси ясно, що Галич – це не Русь. Цей самий літопис посилається також на подорож 1135 року посадника Мирослава і архієпископа Нифонта з Новгорода на *Русь* і згадує, що року 1221 *„вони (новгородці) випроводили князя ⁶ Всеволода, кажучи: ми не хочемо тебе; іди, куди бажаєш – іди до свого батька на Русь”.* І тут очевидно, що Новгород не був Руссю.

Поміж іншими свідченнями старих хронік, що прямо стосуються теми нашої дискусії, можна процитувати таке: „І Святослав прийшов з людьми Суздаль, Смоленська і Полоцька на Русь” (в році 1167) „... він (московський князь) іде з Москви на Русь”. З цього чітко видно, що Суздаль, Смоленськ, Полоцьк і Москва теж не були Руссю.

Як сказано вище, можна було б навести набагато більше історичних доказів того, що в давні часи, а саме в IX–XIII століттях, назва „Русь” і „Руська земля” означала землі Києва, Чернігова й Переяслава, але не стосувалася інших територій, заселених східними слов'янами.

Щоправда, деякі старі хроніки називають новгородських, смоленських, суздальських і московських князів „руськими князями”; але це означало лише, що ті князі були нащадками руської династії Володимира Великого і Володимира Мономаха. То було посилення династичного характеру та й тільки; воно не означало, що землі, якими ті князі володіли, були населені *руськими* (або, інакше кажучи, *русами, русинами* чи *русичами*).

Коли в XIII столітті Київська держава впала, назва *Русь* перейшла до Галицько-Волинських, а не Володимиро-Суздальських земель, і кровні родичі київського народу в Галичі (Галичині), на Волині та у віддаленій Підкарпатській Русі почали називатися *руськими* або *русинами*. Те, що ці назви збереглися до наших днів у Підкарпатській Русі (або Карпато-Україні), дозволило росіянам твердити, ніби люди того краю – росіяни, коли насправді то українці. Внаслідок цього було зловмисно внесено багато плутанини в свідомість багатьох іноземців.

Треба додати, що назва *Русь* у латинській мові писалась як *Рутенія (Ruthenia)*. Тут знову ми розкриваємо джерело багатьох сучасних непорозумінь, чимало з яких зумисне створюють вороги українців. Часто в статистичних даних русинів представляють окремо від українців, тоді як насправді це один народ.

Великоросія й Малоросія

Назву „Великоросія” росіяни відносять до території, на якій самі вони живуть, а назву „Малоросія” – до території, де живуть українці. Часто це робиться з наміром принизити українців через підсвідоме порівняння цих термінів.

Властиво, визначення *Велика Русь* і *Мала Русь* мають візантійське походження. В 1299 році, коли київський митрополит Максим перебрався до Володимира, а його наступник Петро переїхав до Москви, константинопольський патріарх, а також візантійський імператор почали застосовувати до Київської митрополії назву „*Мала Русь*”. За грецьким розумінням, *Мала Русь* означає „справжня Русь”, “власне Русь”, на відміну від Великої Русі, що охоплює навколишні території; взірцем слугували „*Мала Греція*”, що означало *власне Грецію*, і „*Велика Греція*”, до якої входили *всі колоніальні території* Греції.

Цікаво історично простежити за жонглюванням назвами й титулами, яке довело до підміни або перекручування їх первісного значення і вживання. Коли 1299 року митрополит Максим (грек за походженням) переїхав жити до Володимира, він продовжував уживати титул „*Митрополит Київський і всієї Русі*”. Московський князь Іван Калита примусив його наступника Петра перейти до Москви і в той самий час, для піднесення власної гідності, присвоїв собі титул *Великого князя всієї Русі*, хоча тоді в його володінні не було жодного клаптика руських земель. В 1416 році в Києві була знову відновлена *митрополича катедра*. Призначений на той високий пост Григорій Цимбалюк був незалежний від Москви і силою цього факту прийняв титул, на який тільки він мав право – *Митрополит Київський і всієї Русі*.

В XIV столітті назвам „Мала Русь” і „Велика Русь” знайшлися нові застосування. Внаслідок татарських наїздів у XII й XIII століттях відбувалися великі переселення з Київської Русі до віддалених західних провінцій Галичини та Волині. Згодом ті провінції перевищили Київ своєю могутністю й багатством, а їхнього володаря почали називати „самодержцем усіх Руських земель”. На початку XIV століття кілька митрополитів намагалися поширити свої володіння за рахунок один одного. Суперечку вирішили константинопольський патріарх і Святіший Синод шляхом перерозподілу єпархій. Одному митрополитові була призначена Галичина й Волинь під назвою „Мала Русь”, а другому віддана решта територій під назвою „Велика Русь”. Тож прецедент був пошанований: префікс „Мала” залишено важливішому з двох районів – правлячому центрові.

В 1335 році Юрій II Галицький проголосив себе „з ласки Божої дідичним князем усієї Малої Русі”. На думку деяких авторитетів, у цьому був намір підкреслити той факт, що його трон новішого походження, ніж Київський – колиска раси й культури. З іншого боку, це могло означати лише підтвердження церковних розмежувань.

Від 1340 року майже вся Русь (Україна) опинилася під формальним суверенітетом Литви, а Галичина – під Польщею. Треба підкреслити, що назва *Русь* відносилася тоді не до Москви, а до територій Києва, Чернігова, Переяслава, Білорусі, Волині й Галичини. За винятком малих частин Чернігівщини й Сіверщини – і то лиш на короткий час – жодна частина Русі чи руських земель не підлягала царській владі. Тільки під кінець XVI століття, коли Московія проголосила себе третім і останнім Римом ⁷ і єдиним носієм Христової правди, її монарх почав величати себе „Царем Русі”; це викликало протест Польщі, монарх якої в той час також величав себе „Правителем Русі” – на тій підставі, що під його суверенітетом знаходились Руські землі.

В 1648 році гетьман Богдан Хмельницький вигнав поляків з усієї території Русі-України й проголосив себе „монархом і самодержцем Русі”. В той час він мав повне право на цей титул. Згідно з Ключевським, „Мала Русь все ще лежала тоді поза обрієм московської політики”. Поляки поновили напади на Україну, і Хмельницький мусив шукати допомоги. Він міг вибрати собі союзника з-поміж кількох, але врешті схилився до Москви. В короткому часі вона зловжила його довір'ям і підступно використала нагоду анексувати Україну. Вона захопила також Білорусь і Литву, і відтоді цар почав уживати імперський титул: *самодержець Великої Русі, і Малої Русі, і Білої Русі, і Литви, і Волині, і Поділля*. Російський історик Ключевський розповідає, що протягом кількох десятиліть малоросійське питання вичерпувало російську закордонну політику; втримувати Київ і Східну Україну робилося дедалі важче.

Як ми вже бачили, в XVII столітті Велика Русь і Мала Русь були вперше названі в титулі монарха Московії. Порядок, в якому вони були поставлені в тому титулі, вказував на виразний намір піднести статус північносхідних територій, на яких розвинулася Московія, і понизити той район, який в розумінні Греції й Візантії був *власне Руссю*.

І все ж таки, ще довго по тому Московське царство було відоме як Московія, а його народ називав себе москвинами. Лише в кінці XVII й на початку XVIII століття увійшла в практику назва „Росія” на означення держави, а „великороси” – її підданих. До XVII століття іноземці називали Московію Московією, а її народ – московськими людьми.

Україна

Коли, з метою підсилити свої претензії на старшинство, москвини переставили термінологічне значення слів „Малоросія” і „Великоросія” і, граючи на префіксі “Мало-”, намагалися накинати малоросам тавро меншовартості, народ півдня відрікся від цієї назви і прийняв назву *Україна*. Зміна була виправдана, бо “*Україна*” не менш історична назва, ніж “*Русь*”. Ще в XII столітті цей край іноді називався Україною, а її населення – українцями. Наприклад, в Іпатіївському літописі записано, що коли помер Володимир Глібович, князь Переяслава, „*Україна оплакувала його вельми*”, і що в 1189 році князь Ростислав „*пішов із Смоленська в Галицьку Україну*”. Далі посилання на Україну знаходимо в старих документах від 1213, 1268, 1282 років. В козацькій думі, де описані походи гетьмана Наливайка, говориться: „*В нашій славній Україні ніхто не допоміг українцям, коли розбрат прийшов в наш український край*”. Як синонім “*Русі*”, “*Україна*” була вживана в різних закордонних офіційних документах, хроніках, географіях і мапах XVI–XVIII століть. Реєстри Сорбонни показують, що в XVI столітті українських студентів записували тут як „*національністю Русин з України*” (*natione Ruthena de Ucraina*); на географічних картах 1580 року в Національній бібліотеці Парижу назвою „*Ucraina*” позначено територію по обидва боки Дніпра разом із Києвом. Географ Сансон (Sansone) в заголовку своєї карти України, датованої 1641 роком, поставив: *Ucraina o poese de Casacchi* (Україна, або земля козаків), і на тій же карті відмітив Московську державу як «*Muscovia*». Гетьман Хмельницький заявив польському міністрові 1649 р.: «*Я не залишив ні пана, ні князя в Україні*», а в своїй промові до київського духовенства сказав: «*Бог допоміг мені вигнати ляхів з України*»⁸; у прокламації гетьмана Брюховецького 1668 року говориться: «*Україна наша улюблена отчизна, яку Польща й Москва хочуть поділити*».²

Треба додати, що до 60-х років XIX століття слова «Україна» і «українці» широко вживалися в російській літературі як синоніми офіційних назв «Малоросія» і «малороси». Тільки в 1863 році цензура їх заборонила й вилучила з обігу. Того ж року міністр внутрішніх справ М. Валуєв оприлюднив сумнозвісну заяву: „*Української мови ніколи не було, немає, і ніколи не буде*”. Від того часу по сьогодні більшість росіян із задоволенням повторюють це твердження без найменшого зусилля довести його науково.

Хоча назва “*Україна*” була заборонена в Росії, зате в Галичині й Буковині, на територіях поза Російською імперією, вона змінила стародавню назву “*Русь*”; так само, в Галичині й Буковині “*українець*” замінив “*русина*” й “*руського*”, що були стародавніми назвами тих людей. Ці зміни ввійшли в життя, але офіційно визнані австро-угорським урядом не були. В 1915 році група українських членів парламенту звернулася до уряду, щоб замінити “*русина*” “*українцем*”, та нічого з того не вийшло.

Отже, підходимо до заключного висновку: в давні часи, починаючи від IX століття, мешканці землі, відомої тепер як Україна, називали її *Руссю*, а себе *руськими*. Оскільки москвини, цілком інший народ, присвоїли собі ці назви, то справжні руські люди вибрали своїй землі назву *Україна*, а собі – *українці*. Вони мали повне право це зробити: нація має право назвати себе. І ця назва не вигадана. Стару назву, яка була зневажена, відкинули, і в ужиток увійшла нова назва, яка існувала побіч старої принаймні після XII століття.

Таким чином, претензії Москви до спадку й родоводу України були ефективно відкинуті.

Расове походження

Тільки від початку XIX століття росіяни цілеспрямовано й послідовно поширюють ідею про те, що російський народ складається з трьох гілок: великороси, малороси і білоруси.¹⁰ Історія України сягає IX століття, тоді як Московія з'являється лише в XII ст. Отже, Московія виникла майже на чотириста років пізніше України. Як же можна ототожнювати ці дві країни?

Ці два народи складаються з зовсім різних расових елементів. Російський історик-класик Ключевський стверджує, що великоруська гілка виникла з поєднання східнослов'янських племен з виродженими фінськими племенами, і додає: "... Не може бути й сумніву, що фінські елементи грали роль у формуванні типу обличчя великороса, бо його фізіономія жодною мірою не відповідає жодній типовій рисі слов'янина. Високі вилиці обличчя і сплющений ніс великороса достовірно свідчать про вплив фінської домішки в його крові".

З іншого боку, той самий автор виразно показує, що, з усією можливою вірогідністю, малоросійське населення має виключно слов'янське походження.

Наступники Ключевського, отримавши багато свіжого матеріалу для обрнтованих суджень, уже не мали жодного сумніву, що український і російський народи принципово різні. Професор Московського університету Чепурковський висловив думку, що етнографічно східні великороси мають багато спільного з мордвинами, черемисами та башкирами і що великороси, які живуть між верхнім Дніпром і верхньою Волгою, споріднені з литовцями, зирянами й пермяками. Українці, пише цей автор, відрізняються від тих великоросів і дуже подібні до своїх західних сусідів. До того самого висновку прийшли й інші не менш авторитетні науковці, такі як А. А. Спіцин, А. Н. Пипін, А. А. Корсаков, В. С. Іконніков, а з молодших – А. Е. Пресняков, М. К. Любавський і М. С. Грушевський.

В журналі *Украинская жизнь*, 1912 р., академік Корш влучно окреслив проблему такими словами: "*Настільки очевидно є різниця між українцями й іншими слов'янами, що зайво про це й говорити. Їх відмінність від людей державної нації (великоросів) очевидна:*

1. *Мова. Мова українців поділяється на діалекти, не пов'язані з різними відгалуженнями великоруської мови.*
2. *Фізичний вигляд і будова тіла. Вже з першого погляду можна відрізнити українця від великороса.*
3. *Характерність. Українці мають характерний, тільки їм притаманний гумор, бадьорість і чутливість.*
4. *Звичаї й звички. Так глибоко закорінені їхні звичаї й звички, що українці зберігають їх, навіть живучи серед великоруського населення.*

*Всі ці відмінності справжні і могли постати тільки з того факту, що кожний народ має своє власне життя, виразно окреме від іншого впродовж довгих століть. З цієї простої причини відмінності будуть зберігатися, лише частково модифікуючись під впливом загальнолюдської культури."*¹¹

Мова

По довгих студіях і суперечках велика більшість науковців погодилась, що російська і українська мови фундаментально різняться. До цього рішення дійшли, зваживши їх фонетичну зрілість, морфологію, лексикографію й літературну традицію. Хоча деякі з філологів, як-от Шахматов і Корш, припускають, що колись існувала “праслов’янська мова”, спільна для всіх слов’ян, та всі вони без винятку визнають, що вже в IX столітті мова Київської Русі мала свої індивідуальні риси, які відрізняли її від інших слов’янських мов, і що в ході часу ті відмінності настільки усталилися, що тільки за допомогою мовного словника Київської Русі стало можливим пояснити багато темних місць у давній київській літературі.

У 1906 році Рада міністрів зажадала від Академії наук дати зважену думку про українську мову. З цією метою була сформована спеціальна комісія на чолі з Ф. Е. Коршем, до якої також увійшли А. С. Фаміцин, В. В. Зеленський, Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Шахматов, А. С. Лаппо-Данилевський і С. Ф. Ольденбург. Підготовлений Коршем і Шахматовим звіт був затверджений Академією і поданий до Ради міністрів. Головні висновки звіту зводились до того, що історичні умови привели до майже цілковитої відмінності між південно-західною Росією (Україною) і територією, заселеною великоросами; що та відмінність відбилася на мовах обох народів, і замість того, щоб виробити їм єдину спільну мову, історичний розвиток поглибив діалектні відмінності, що були помітні вже в час з’яви тих народів на арені історії; і що, зважаючи на той факт, що існує малоросійська мова, якою розмовляють люди Полтави, Києва, Львова, великоруська мова, якою розмовляють люди Москви, Ярославля, Архангельська і Новгорода, не може розглядатися як „всеросійська”. Звіт закінчувався рекомендацією, щоб народу Малоросії було надане таке саме право, як і великоросам, говорити публічно і друкувати своєю мовою.

В 1906 році, коли згаданий звіт був затверджений Радою міністрів, Київський і Харківський університети схвалили висновки Академії і додали свої побажання, щоб українська література користувалася тими самими правами, що й російська, щоб Св. Письмо було перекладене українською мовою, щоб навчання в початкових школах України проводилося українською і щоб преса з Галичини була дозволена в Росії.

Тут можна було б цитувати багатьох українських учених, в тому числі Смаль-Стоцького й Сімовича, але, зважаючи на ясне й категоричне рішення Академії наук – найвищого російського авторитету в справах філології, – це було б зайвим. Я тільки хочу додати одну індивідуальну думку, а саме академіка Корша: *„Зрілість мови, з погляду історичного й культурного, є повною, коли вона стає засобом висловлення думки й почуттів людей, які мають свою культуру й історію і які утворюють етнографічну цілість. Виходячи з цих критеріїв, мова українців – це така само мова, як і великоруська”*.¹²

Зв'язки між Північчю й Півднем

Досить звернутися лише до російських істориків, щоб переконатися, що від самого початку зв'язки між Московією й Руссю, тобто між Північчю й Півднем, були слабкі. Ключевський каже, що „в особі Андрія Боголюбського великорос уперше виступає на історичну сцену” – і додає: „той виступ не можна вважати щасливим”. Йдеться про того самого Андрія Боголюбського, що організував похід із Суздаля на Київ і в 1169 році спустошив його. Внаслідок тієї наруги й дедалі більшої зневаги його наступників до Києва, додає Ключевський, відчуження між Північчю й Півднем стало постійним.

Ключевський стверджує, що Москва була етнічним центром великоруського роду. Народи, яким судилося творити Московію, протягом довгого часу були затиснуті між Волгою та Окою. Шлях на північ від Волги їм заступали колоністи з Новгороду, напівосілі розбійники; від північного сходу, сходу й півдня вони були відтітні чужими їм народами, а дорогу на південь і на південний захід закрила об'єднана Польсько-Литовська імперія. Москва будувалася саме тим населенням між Окою й Волгою, яке, за Ключевським, було надійно ізольоване від Русі, тобто України.

Гілка руської династії на півночі попала під вплив татарських звичаїв, які вже мали багато спільного з звичаями угрофінського населення того краю, і якраз із тієї мішанини племен слов'янських прибульців з місцевим населенням постала московська (великоруська) порода. Цим, мабуть, можна пояснити, чому правителі на Півночі стали деспотами з безконтрольним бажанням панувати на іншими і звідки взяли в їхньому характері дика войовничість і непоступливість. Коли в 1654 р. історія звела українців і москвинів лицем до лица і треба було складати договір, між ними не було нічого спільного, що їх зближувало б. Обмін думками йшов через перекладачів. Українці називали себе *руськими*, народом з Русі, а москвини – *москвинами*, тобто людьми з Московії. Хоч обидві сторони визнавали православну віру, вони не відчували, що у них є спільна релігія. Для українців цар був тільки *східним православним царем*, але не *руським царем*, бо тільки вони були руські, і ніякий цар не мав влади над ними.

Культура на Півночі і на Півдні

Культура на Півночі була започаткована й підтримувалася Півднем; іншими словами, українці були тими першими, хто заніс науку до великоросів. Україна як ближча до Заходу тримала постійний зв'язок із європейськими осередками науки. Московія, навпаки, замкнулася сама в собі й не дозволяла своїм підданам виїжджати за кордон. Російські вчені не заперечують заборгованість їхньої країни перед Україною. Їхні публікації на цю тему могли б скласти не один том.

В усіх сферах науки, мистецтва, майстерности, орфорграфії, поезії, права, одягу й звичаїв у Московії переважали українські впливи. Вже в 14-му столітті багато українців працювали в Москві вчителями. В XV–XVI століттях переклади західних книг доходили й до Москви, але ті переклади робили українці. Друковані руською мовою книжки вживалися як підручники в Московії.

Після підписання Переяславського договору між Україною й Москвою у 1654 році українські впливи на Півночі зросли ще більше.

В праці „Феофан Прокопович”, написаній у 1881 році, професор Морозов, росіянин, пише (стор. 61), що Петро Великий бачив, як безнадійно відставало московське духовенство від київського в справах освіти, і що в Москві не було компетентних людей для навчання церковного причету, а отже було необхідно шукати поради у науковців з Києва. У своїй *Истории российской литературы* академік Пипін (також росіянин) писав: „У XVII столітті нові сили з'явилися і врешті взяли гору в московському культурному житті; тими силами були: освіта, література й загальна культура, що розвинулися в Південній Русі, особливо в Києві. Справжніх особистостей своїх не було, і Москва мусила закликати київських мужів для наукової та педагогічної праці”.

Петро Великий посилав людей до Києва й Чернігова вчитися друкарського мистецтва. В першій половині XVIII століття українських студентів призначали викладачами Московської Академії. В XVII столітті українці займали всі високі посади в країні. В 1786 році в Росії були запроваджені державні школи, і вчителями в них були українці. На той час Київська Академія була за всіма ознаками вищою школою вчителів для Великої Росії.

Балканізація

Існує думка, що визволення національностей СРСР може призвести до „балканізації Росії”. Цей не дуже ясний термін означає поділ Росії на багато дрібних держав, які своїми безупинними суперечками загрожували б мирові в Європі. Щоб побачити хибність такого аргументу, досить пригадати, що всі балканські держави (Югославія, Греція й Болгарія) займають площу 185 тис. кв. миль, тоді як площа самої України становить приблизно 360 тис. кв. миль; і що все населення тих трьох балканських країн складає цифру 26 мільйонів, тоді як у Радянській Україні живе 36 мільйонів українців, а всього їх у світі 48 мільйонів. Тобто територія й населення самої України вдвічі більші, ніж на всіх Балканах. І ще треба мати на увазі, що при визначенні балканських кордонів часто ігнорувалися національні інтереси, бо переважали політичні й стратегічні міркування.

Природні ресурси

Про сировинні ресурси України можна скласти уявлення з того, що в 1934 році вона займала: по видобутку нафти – 8-е місце в світі, по виробництву гідроенергії – 4-е місце, кам'яного вугілля – 4-е місце, чавуну – 1-е місце, залізної руди – 3-є місце, цукру – 4-е місце.

Україна дає приблизно 4 % світового видобутку нафти, що становить майже 5766 мільйонів тонн.

Середньорічне виробництво сільськогосподарських культур:			
	Світове виробництво, млн. тонн	Частка України в світі, %	Частка України в СРСР, %
Пшениця	138	7,8	45,0
Кукурудза	110	3,2	80,0
Картопля	197	9,7*	25,0
Жито	47	16,6	35,0
Ячмінь	41	11,7	65,0
Овес	64	5,6	25,0

Поголів'я худоби – в порівнянні з загальною кількістю по ССРС:

	СРСР, млн.	Україна, млн.	Україна/ССРС, %
Коні	15,4	5,0	32,5
Велика рогата худоба	45,8	12,0	26,2
Свині	25,0	8,0	32,0
Вівці	61,1	16,0	26,2

Основні об'єкти експорту (з території сучасної Советської України), млн. тонн:

	1913 р.	1934 р.
Вугілля	7,2	19,7
Зернові	4,5	1,0
Руда	1,07	0,98
Сталь і чавун	1,6	3,37
Цукор	1,0	0,64

¹ Білорусів у Радянському Союзі нараховується п'ять з половиною мільйонів; їхня територія, що межує з Україною з північного заходу, площею дорівнює Англії. Там також посилюється рух за відокремлення.

² Росіяни вимовляють “русский” з подвійним “с”, а українці – з одним “сь”. Російська вимова цього слова твердіша, ніж українська.

³ Патриот о малороссийстве. История России, 1912, с. 53.

⁴ Завоеватели и завоеванные. Биржевые ведомости, № 14254.

⁵ Лекции и исследования, В. Сергиевич, сс. 61–62; Обзор истории русского права, Владимирский-Буданов, с. 25.

⁶ Князь – титул східного походження. Саме слово це означає “голова”, “головний” і перекладається як принц; але фактичне його значення не відповідає тому змістові, який вкладається в слово принц на Заході.

⁷ На той час Росія була дуже слабкою. Легенда про те, що вона постає Третім Римом, творилася для патріотичного піднесення. Певні кола повторюють її ще й сьогодні, хоча підстав для неї не більше, ніж для іншої безглуздої тези – що російському мужикові належить місія врятувати світ (теж, до речі, з’явилася в період депресії після 1812 року, за царювання Олександра I).

⁸ Акты Южно-Западной России; том III, с. 184.

⁹ Источники Малороссийской истории. Б.-Каменский; том I, с. 184.

¹⁰ Карамзін, історик Російської імперії, був першим, хто вніс у російську історіографію цей шовіністичний дух, що відтоді залишається таким характерним для неї. То був історик Держави, а не народу; на жаль, вказаною ним хибною дорогою пішло багато послідовників, зокрема й автори шкільних підручників.

¹¹ Слід додати, що одяг, страви та житлова архітектура українців помітно відрізняються від великоросійських.

¹² Украинский народ и украинский язык: Известия общей славянской культуры, 1913, т. II, кн. 1.